

ג' ד ל

גליון מס. 3, מאי 2009

מגזין אלקטרוני דו-חודשי

jadal@mada-research.org

דבר המערכת

פרשנות

זכרון קולקטיבי, התנגדות מקומית והמאבק על השיבה: פלסטינים בישראל שישה עשורים אחרי הנכבה |
פרופ' נור מסאלחה

דעות והשקפות

איך מתיישב פתרון שתי המדינות עם זכות השיבה? | ד"ר ראיף זריק
הבטחת זכויות הפליטים היא הערובה להסדר פוליטי יציב | הישאם נפאע
בעיית הפליטים הפלסטינים: האם אפשר לפתרה באמצעות מודל חדש של מדינת-לאום? | ד"ר סארי חנפי

ניירות מידע

העקורים הפלסטינים בישראל | אריז' סבאע-ח'ורי
הנכבה | ד"ר הוניידה ע'אנם

פרויקט המעקב הפוליטי

ישראל והאזרחים הפלסטינים: דוח המעקב הפוליטי הדו-חודשי של מדה אלכרמל | אמטאנס שחאדה

פעילות שוטפת במרכז מדה אלכרמל

עיון בפעילות המחאה במהלך ההתקפה על עזה
פרויקט המחקר הפמיניסטי במדה אלכרמל - הנשים הפלסטיניות והכלכלה המדינית הישראלית

עורך אחראי
נדים רוחאנא

עורך
נביל אל-סאלח

תרגום
נוואף עתאמנה, ג'לאל חסן,
איה ברזיך

עריכה לשונית
יסמין הלוי, רחל פרץ

מדה אלכרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי

החומרים המתפרסמים ב"ג'דל" הם על דעתם של הכותבים בלבד, והם לא משקפים בהכרח את עמדת מרכז מדה אלכרמל © כל הזכויות שמורות

דבר המערכת

דומה כי חותמו של מה שעלה בגורלה של החברה הפלסטינית ב-1948 – הנכבה, שהחלה באובדן מולדתם, פירוק חברתם וטיהורם האתני של מרבית הפלסטינים בפלסטין ההיסטורית, והמאבק הממושך כנגד כל הסיכויים למען חירותם, שוויונם ושיבתם – מעיק יותר ויותר על כל חלקי העם הפלסטיני. דורות חדשים של פלסטינים מתוודעים לעומק האסון שעה שהם משווים את מצבם בהווה למה שהם ומולדתם עשויים היו להגיע אליו אלמלא המפעל הציוני האלים יושם במולדתם.

אם זה המצב לגבי פלסטינים רבים באשר הם, לא כל שכן זהו המצב לגבי הפלסטינים בישראל, אולי בשל חזרת המודעות המודחקת לכך שלא זו בלבד שמולדתם נגזלה מהם בכוח הזרוע, הרי שהקבוצה האחראית לגזל גם חותרת לכפות עליהם בדרכים קפקאיות יותר ויותר לקבל את הלגיטימיות של השתלטותה על מולדתם. הדבר ניכר בגידול השנתי במספר הארועים התרבותיים והפוליטיים המתקיימים במסגרת הנצחת הנכבה. כמו כן, מבהירה זאת המודעות הגדלה והולכת לעוצמת האסון וביטוייו המתמשכים המופגנת בשיח התרבותי והפוליטי לסוגיו.

השימוש במילה נכבה לתיאור מאורעות 1948 עשוי להטעות במידת מה. אם כי 1948 מציינת את תחילתה, הפכה הנכבה לתהליך מתמשך, שאת השפעותיו חווים פלסטינים בכל יום מימי חייהם: הפליטים המנועים מלשוב למולדתם בעודם חיים מעבר לגבולה וצופים מקרוב באנשים אחרים הנהנים מעריהם ועירוניהם, ובמקרים רבים הם עדים, מבתיים וגניהם שבהם הם נתונים לכיבוש מן האכזריים והארוכים ביותר בתולדות העת האחרונה בתנאים דמויי-כלא של מדינת אפרטהייד, לגזל פשוטו כמשמעו של אדמותיהם, והפלסטינים אזרחי ישראל הסובלים מאי-שוויון, אפליה, שליטה ופיקוח, צמצום הדרגתי ושיטתי של המרחב הפיזי והפוליטי שלהם ומעל לכול דיכוי של רוב אתני שהגיע לכאן מכל קצוות עולם ומערער על עצם זכותם של אזרחי ישראל הפלסטינים על מולדתם, ועל הקשר איתה ומפקיע זכות וקשר אלה לעצמו.

כל הביטויים המתמשכים הללו של הנכבה הם צדה האחר של מטבע המדינה היהודית. מטבע שמצדה האחד טבועה מדינה יהודית אינה אפשרית ללא פליטים, שליטה ואי-שוויון לפלסטינים מצדה האחר. מאחר שהמדינה היהודית הוקמה בדרך היחידה האפשרית לה – באלימות; חייבים היו לקיימה בכוח הזרוע – באמצעות מניעת הפליטים משיבה לאדמתם, הטלת פיקוח על הפלסטינים בישראל והכפפתם למעמד של אזרחות לא שוויונית והגבלה ושיבוש חמורים של חיי הפלסטינים תושבי השטחים שנכבשו ב-1967.

פעולות ההנצחה של 1948, נקודת ההתחלה של נכבה מתמשכת זו, גם צריכות לספק הזדמנות למחשבה על מציאת דרך להביאה סוף-סוף אל נקודת הסיום שלה, באורח שיבטיח כבוד, שוויון,

דמוקרטיה ובטחון לכל הפלסטינים ולכל הישראלים. כמו כן, יש להפוך את תהליך החשיבה הזה על פיו, ובמקום להתחיל בשאלה כיצד מגיעים לשתי מדינות או למדינה אחת, מן הראוי לפתוח בזיהויים של סידורים פוליטיים ספציפיים הדרושים על מנת לבנות ולקיים עתיד שבו כל הפליטים הפלסטינים המבקשים לחזור למולדתם יוכלו לעשות כן, וכל הישראלים והפלסטינים יוכלו לחיות בשוויון, בכבוד, בדמוקרטיה, וכמובן – בטחון. כיצד אנו יכולים לשנות את המצב הנוכחי שבו מעניקה המדינה זכויות יתר ליהודים החיים בכל מקום בפלסטין ההיסטורית (או, לאמיתו של דבר, לכל יהודי בעולם המבקש להגר לישראל או לגדה המערבית) על חשבון כל פלסטיני החי בכל מקום בפלסטין ההיסטורית (או כל פלסטיני החי בגלות ומבקש לשוב לארץ מוצאו)? שאלות אלה צריכות להפוך לנקודת המוצא של מאמצינו המחשבתיים והפוליטיים. וסביר להניח כי ברגע שנאמץ אותה, יתברר כי פתרון שתי מדינות מן הסוג הנדון בדרגים הבכירים של הכוח אינו עולה בקנה אחד עם שוויון, דמוקרטיה ופיוס היסטורי, ולפיכך – עם יציבות בת-קיימא. ■ ■ ■

פרשנות

זכרון קולקטיבי, התנגדות מקומית והמאבק על השיבה:

פלסטינים בישראל שישה עשורים אחרי הנכבה

פרופ' נור מסאלחה*

בשנה שעברה, ציינו פלסטינים בכל רחבי העולם את יום השנה ה-60 לנכבה – האסון הטראומתי ביותר שידע העם הפלסטיני מאז ומעולם. הנכבה מסמלת תאריך מפתח בקורותיו של העם הפלסטיני – לרבות 1.3 מיליון בניו ובנותיו החיים בישראל. באותה שנה, 1948, ארץ ועמה נעלמו ממפות העולם וממילוניו. הנכבה הובילה להרס חלק ניכר של החברה הפלסטינית, והמדינה הציונית – מדינה שהוקמה בידי קהילת מתנחלים יהודים אירופאים שהגרו לפלסטין בשנים 1882 עד 1948 – מחקה חלק גדול מן הנוף והגיאוגרפיה הערביים. השמות הערביים ההיסטוריים של אתרים גיאוגרפיים הוחלפו בשמות עבריים חדשים, שכמה מהם מזכירים שמות מקראיים. ישראל גירשה מן השטח שעליו השתלטה בשנת 1948-1949 כ-90 אחוזים מן הפלסטינים – רבים מהם באמצעות לוחמה פסיכולוגית ו/או בלחץ צבאי ובמספר גדול של מקרים באיומי רובה. מלחמת 1948 יצרה את ההזדמנות להקמתה של מדינה יהודית מורחבת ב-78 אחוזים משטחי פלסטין ההיסטורית. היא ריכזה בתוכה הוגים ציוניים והמציאה הצדקות והסברים בטחוניים, צבאיים-אסטרטגיים והתיישבותיים-דמוגרפיים ל"טיהור" המדינה היהודית מתושביה הלא-יהודים ולנישול העם הפלסטיני. בתקופה שלאחר 1948, הפכו בני המיעוט הפלסטיני (160,000 איש, אישה וילד) שנשארו מאחור לאזרחים סוג ב', והממשלה שהפקיעה את חלק הארי של אדמותיהם הכפיפה אותם למערכת בטחונית של פיקוח ומעקב והשיתה עליהם ממשל צבאי.

נפקדים נוכחים

היום, אין חולק על הקפה העצום של בעיית הפליטים הפלסטינים: כ-70 אחוזים מן הפלסטינים הם פליטים או עקורים; במזרח התיכון חיים יותר מחמישה מיליון פלסטינים ועוד רבים אחרים מפוזרים בעולם כולו. היום, כמעט רבע מן האזרחים הפלסטינים החיים בישראל הם "פליטים פנימיים" או נפקדים נוכחים. המונח הזה הוא מונח משפטי, שטבעה הפקידות המשפטית של ישראל באירוניה קפקאית ועיגנה בחוק נכסי נפקדים התש"י (1950) לתיאור אותם פלסטינים שנעקרו מבתיהם בשנת 1948-1949 והפכו ל"פליטים פנימיים" בארצם. מוצאם של מרבית "הפליטים הפנימיים" היה מ-44 כפרים שנהרסו בצפון הארץ. קבוצה נוספת, קטנה יותר, של עקורים פנימיים מורכבת מאלה שנעקרו

מבתיים אחרי 1948 במסגרת "טרנספר" ופניו פנימיים, הפקעת אדמות והרס בתים. חלק גדול מקבוצה זו הם בדואים פלסטינים תושבי הנגב.

מפקדי אוכלוסין שנערכו בישראל בשנות ה-50 וה-60 של המאה שעברה לא כללו שאלות שנועדו להבחין בין "ערבים ישראלים" שהפכו לעקורים פנימיים לבין אלה שנשארו בבתיהם. ההתעלמות מן "הפליטים הפנימיים" היתה מכוונת. היא גם עלתה בקנה אחד עם ההזנחה הכללית שממנה סבלו הפלסטינים בישראל. סיבה נוספת להעדר נתונים סטטיסטיים ישראלים רשמיים היתה נסיונה של ממשלת ישראל להימנע ממיקוד תשומת לב מיותרת בקיומם של "פליטים פנימיים" ובמצבם המביש באמצעות הספקת אמצעים לזיהוים. זיהוי מצוקתם עשוי היה לשמש כתזכורת לקיומה של בעיית פליטים פלסטינים גם בתחומי ישראל. העקורים הפנימיים נקלעו למצב יוצא דופן. למרות זיקתם ההיסטורית, הגיאוגרפית, התרבותית והלאומית לעם הפלסטיני, הם היו "פליטים" במולדתם שחלקו את מצבם המיוחד עם המיעוט הפלסטיני בישראל. באמצעות זכרונות משותפים של "ערי וכפרי מוצאם", הם יצרו קבוצה מיוחדת (בעמדה חלשה במיוחד) בקרב אזרחי ישראל הפלסטינים: "מיעוט בתוך מיעוט" – היינו: חוו על בשרם את ההשלכות השליליות של "דחיקה כפולה לשוליים".

עקירת הפלסטינים לא הסתיימה כמובן בתום הנכבה. השלטונות הישראליים הוסיפו "לטרנספר" ולנשל פלסטינים בשנות ה-50. מדינת ישראל הפקידה את רכישת אדמות הארץ, יישובן והקצאתן בידי הקרן הקיימת לישראל (קק"ל), מוסד ממשלתי למחצה גזעני שתפקידו היה לבנות בית לאומי לעם היהודי ורק לו. עד 1966, ישראל גם השיתה ממשל צבאי על כפרים ערביים והכריזה עליהם "שטח צבאי סגור" כדי למנוע מן "הפליטים הפנימיים" לחזור לבתיים ולאדמותיהם. הצבא הישראלי וקק"ל הפכו לשני מוסדות המפתח הציוניים שהבטיחו כי העקורים הפנימיים לא יוכלו לחזור לאדמותיהם. הם עשו כן באמצעות הרס כפרים פלסטיניים והפיכתם ליישובים יהודיים, לגנים לאומיים, ליערות ואפילו לחניונים. קק"ל גם נטעה יערות בכפרים שתושביהם סולקו כדי "להסתיר" את הקיום הפלסטיני.

תוצאותיה של מלחמת 1948 הותירו בשליטת ישראל יותר מ-20,000 קמ"ר של אדמה פלסטינית. תחילה השתלטה ישראל על אדמותיהם של 750,000 הפליטים, שחזרתם נמנעה. כמו כן, נקטה ישראל צעדים מעשיים אחרים: משקים וכפרים פלסטיניים נמחקו ורכוש הפליטים נתפס; מתיישבים יהודים, רבים מהם מהגרים ("עולים") חדשים, יושבו בבתים ושכונות השייכים לפליטים פלסטינים. בהמשך אימצה מדינת ישראל מדיניות שנועדה לבסס את כוחו ושליטתו של הרוב היהודי שזה עתה נתכונן. גורם מפתח במאמץ זה היה מניעת שיבתם של הפליטים הפלסטינים. שאר בני המיעוט הפלסטיני הוכפפו לחוקים ותקנות שגזלו מהם למעשה את מרבית אדמותיהם. פעולות אלה קיבלו תוקף חוקי באמצעות מגוון של חוקים ששקפו את העמדה הציונית הרווחת, אשר הגדירה את הפליטים הפלסטינים כלא-רצויים, וקדשו את שלילת זכויותיהם המשפטיות כחלק ממדיניות המדינה. כל מהלך ההשתלטות על אדמות הפליטים התנהל במסגרת החוק הנוהג. בתקופה שבין 1948 ועד תחילת שנות ה-90, חוקקה כנסת ישראל כ-30 חוקים שהעבירו אדמות מבעלות פרטית ערבית לבעלות המדינה (היינו: לבעלות יהודית).

מאז 1948, לעתים קרובות נתקלים נסיונות פלסטיניים לגבש נרטיב לכיד של עברם בפקפוקים ובהשתקה. מדיניות הקרקעות והמדיניות הדמוגרפית שנוקטת ישראל כלפי העם הפלסטיני נועדו, בין היתר, לטפח זכרון קיבוצי ישראלי בהתבסס על המיתוס המציג את פלסטין של 1948 כ"ארץ בלי עם לעם בלי ארץ". הדרת הנכבה (שואה בזעיר אנפין) מן השיח המערבי שהתנהל אחרי 1948 על סוגיית ישראל-פלסטין באה לידי ביטוי בהתייחסויות הכלליות והמעורפלות אל הפלסטינים כאל "פליטים ערבים" או, במקרה של המיעוט שהצליח לחמוק מן הגירוש הגורף, "ערביי ישראל". הפלסטינים, שזכותם להגדרה עצמית ולמעמד מדינתי נשללה מהם, הוגדרו אחרי 1948 "ירדנים" (בגדה המערבית עד 1967), "ערביי ישראל" (פלסטינים שנמצאו בתחומי ישראל) או "פליטים" (פלסטינים שנמצאו מחוץ לגבולות פלסטין ההיסטורית). הם הפכו ל"בעיה הומניטרית" ותו לא, בעיה המצריכה עזרה של ארגוני סיוע בינלאומיים, וליתר דיוק, של סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם (אונר"א), ול"בעיה כלכלית" שאותה יש לפתור באמצעות יישובם בארצות ערב ובאמצעות תוכניות העסקה במדינות המפרץ עתירות הנפט.

יוזמות ציוניות מן התקופה שלאחר 1948 התמקדו בעיברות וייהוד הגיאוגרפיה והטופונומיה הפלסטיניות באמצעות פרקטיקה של שינוי שמות אתרים, מקומות ואירועים. עיברות השמות נועד ליצור מקומות חדשים וזהויות גיאוגרפיות חדשות בעלות זיקה למקומות מקראיים לכאורה. השמות העבריים החדשים גילמו דחף אידיאולוגי ומאפיינים פוליטיים שאותם אפשר היה לרתום למפעל ההגמוני הציוני.

כתוצרים של מערכת החינוך "הערבית הישראלית" ושל תוכנית לימודים שהוכתבה על-ידי אליטה ציונית אשכנזית (על התמקדותה בארץ ישראל המעוברתת והמיוהדת), לפחות כמה מבני הדור הפלסטיני הצעיר יותר שגדלו בישראל לא הכירו רבים מן השמות והאתרים הערביים של פלסטין ההיסטורית. לא מכבר, אקדמאי פלסטיני מישראל הגיש מאמר לכתב-עת מדעי הרואה אור בעריכתו, המאמר המבוסס על עבודת הדוקטורט שהשלים מחברו באוניברסיטה ישראלית דן במצב ה"ערבים בארץ ישראל" במאה ה-19. כבוגר של אותה מערכת "ניפוי-חינוך", אני סבור כי שומה על החברה האזרחית הפלסטינית ועל הארגונים הלא-ממשלתיים הפלסטיניים הפועלים בתוך ישראל להגביר את המאמצים לקעקע את ההגמוניה התרבותית הציונית הזאת ולכתוב מחדש את ההיסטוריה באמצעות חינוך מחדש של הנוער הפלסטיני בישראל בכל הנוגע למורשת החומרית והתרבותית של תושביה הילידים של פלסטין – מורשת המושרשת עמוק באדמת פלסטין.

ציון יום הנכבה ופעולות מחאה

לאחר תקופה ארוכה יחסית של "שתיקה" ו"נוכחות נפקדת", בשני העשורים האחרונים החלו הפלסטינים בתוך ישראל לערער על הנרטיב הציוני ההגמוני ואפילו להתנגד לו ולנסיונות הרשמיים להשתיק את הנכבה. מעשים אלה, שבאו על רקע התגברות הבטחון העצמי, הגידול הדמוגרפי והפוליטיזציה, הוכתרו במידות שונות של הצלחה. היום, כאשר מיליוני פלסטינים חיים עדיין תחת כיבוש ישראלי או בגלות, נותרת הנכבה בלב הזכרון הקולקטיבי הפלסטיני והזהות הלאומית

הפלסטינית. מלכתחילה, תמיד היה קשר הדוק בין הנכבה להתעצבות הזהות הלאומית הפלסטינית, ובמיוחד מאז שנות ה-50 המאוחרות ואילך. בעוד ששורשי הזהות הלאומית הפלסטינית נטועים בתקופה שקדמה בהרבה ל-1948, מילא זכרה הקולקטיבי של הנכבה תפקיד נכבד בשיקום הזהות הלאומית הפלסטינית ובהופעתה מחדש של לאומיות פלסטינית בשנות ה-60. וחשוב מכך, הפליטים הפלסטינים (שנדחקו לשולי ההיסטוריה) הם שמילאו בעצמם תפקיד מכריע בשימור הזהות הפלסטינית ובהקמת אש"ף ותנועת הגרילה בשנות ה-60.

היום, תופסים תיאורים של האירועים הטראומטיים של 1948 מקום מרכזי בחברה הפלסטינית. בדברי על החברה הפלסטינית, אני מתכוון ל**כל** שלושת מרכיביה העיקריים: הפלסטינים בישראל, הפלסטינים בשטחים הכבושים והקהילות בפזורה שמחוץ לפלסטין ההיסטורית. הנכבה נותרת אתר מפתח בזכרון הקולקטיבי הפלסטיני והאירוע החשוב ביותר המתבר את הפלסטינים **כולם** לנקודת זמן מסוימת אחת. הזכרון הקולקטיבי של הנכבה מאחד באופן עמוק ורגשי את **כל** שלושת הציבורים הפלסטיניים. וזאת למרות כל הגורמים המפרידים ביניהם: גיאוגרפיה ופוליטיקה תועלתנית, הקיטוע ההיסטורי והגבולות הקולוניאליים, שכפתה מדינת ישראל על העם הפלסטיני, וההבדלים בין התנאים החוקיים והפוליטיים בישראל-פלסטין ובמדינות השכנות.

בעשור האחרון פחות או יותר, מצוין יום הנכבה (ה-15 במאי) בהקף נרחב על-ידי הקהילה הפלסטינית בישראל. אותה קהילה גם גילתה כי אפשר לגייס את הזכרון הקולקטיבי של הנכבה ככלי רב-עוצמה להתנגדות בדרכי שלום. יום הנכבה מחבר את הקהילה הפלסטינית המבודדת יחסית בתחומי הקו הירוק עם קהילות פלסטיניות אחרות בתוך פלסטין ההיסטורית ומחוץ לה. זכרון קולקטיבי מסייע לביסוס קשרים לאומיים, הזדהות הדדית והיסטוריה וזכרונות משותפים.

פרקטיקת סיפור-סיפורים וזכרון קולקטיבי היו תמיד חלק מרכזי במאבקם של "הפליטים הפנימיים" בתוך ישראל. מאז 1948, עמדו "כפרי המוצא" במוקדם של סיפורי הזכרון והעניקו "לגיטימציה" חשובה לעקורים הפנימיים ולמאבקם על השיבה לבתיהם. יתר על כן, בשנים האחרונות משקפת המערכה שמנהלים הפליטים הפנימיים זיקה הדוקה בין סיפורי הזכרון, זהות הפליטים והשאיפה לחזור למקום המוצא. המאבקים בשטח של ציבור הפליטים הפנימיים חייבים, כמוכן, לקחת בחשבון את סוגיות ה"יום-יום" של תנאי המחיה ומלחמת הקיום בתוך ישראל. פעולות של מחאה חברתית המתמקדות בכפר המוצא מגלמות יסודות של התנגדות ילידית המופנית כלפי השלטונות הישראליים, הקק"ל וה"סטטוס קוו" בכפרים המארחים. אולם המאבקים בשטח של הפליטים הפנימיים גם מנסחים מצע חדש ותקיף יותר המציב כתנאי את החזרה לכפרי המוצא.

למרבה העניין, נמנים מובילי המאבקים של "הפליטים הפנימיים" עם בני הדורות השני והשלישי. פעילים צעירים הופכים את כפר המוצא לפרויקט מפתח של זכרון וזהות קולקטיביים ומבטאים את אמונתם בחזרה עתידית אליהם בנחרצות רבה יותר מבני הדור המבוגר יותר של הפליטים הפנימיים. אותם דורות צעירים יותר גם הסיקו מסקנות מכשולן נסיונותיהם של הוריהם לחזור למקומות מוצאם ולוקחים בחשבון את ההתפתחויות הפוליטיות שעברו על הפלסטינים בתוך ישראל.

דורות צעירים יותר של פליטים פנימיים החלו תובעים מחדש את זכותם על העבר ומשחזרים את סיפורי הזכרון של כפרי המוצא בכמה אמצעים. עד שנות ה-80, הונחלו הסיפורים והזכרונות של הדור המבוגר יותר בעיקר בעל-פה ובהקשר החברתי של הכפרים המארחים. משנות ה-90 המוקדמות ואילך, מנסים בני הדורות הצעירים יותר לנסח נרטיב חדש של השיבה וההנצחה. מבחינה זו, שפר גורלם של הפליטים הפנימיים בהשוואה לזה של אחיהם בפזורה, הודות לנגישותם הפיזית של כפרי המוצא המאפשרת ליחידים ולקבוצות מקומיות "לחוות את כפר המוצא". ביקורים בכפרי המוצא, שימור אתרים קדושים וקיום מחנות קיץ וצעדות בתחומי כפר המוצא היו למרכיבי מפתח באסטרטגיה שנוקטים הפליטים הפנימיים בנסיונותיהם לנסח נרטיב חדש המתבסס על כפר המוצא. מטרתן של פעילויות אלה היא לעודד עקורים "לגלות מחדש" בעצמם את כפר המוצא ולהעצים את זכרונם, את תחושת ההשתייכות שלהם ואת זהותם.

ביום הזכרון לנכבה, מארגנות ועדות פליטים מקומיות "צעדות חזרה" – תחת הכותרת "יום העצמאות שלהם הוא הנכבה שלנו" – ונסיעות לכפרי המוצא. ארגונים לא-ממשלתיים פלסטיניים בישראל וועדות מקומיות של עקורים פנימיים מנפיקים מפות והיסטוריות אוכליות, עלונים וספרים המתמקדים בחוויית העקירה.

מיסוד יום הזכרון לנכבה: המאבק בשטח והחברה הפלסטינית האזרחית

בעוד שהפלסטינים בגלות הם שמילאו וממלאים תפקיד חשוב בשימור הזהות הלאומית הפלסטינית, היו אלה הפלסטינים בתוך ישראל שהעניקו לתנועה הלאומית הפלסטינית הרחבה יותר את אחד מסמליה העמידים ביותר: "יום האדמה". יום האדמה של 1976 מיקד את תשומת הלב בשאלה פלסטינית מרכזית – המאבק על האדמה בין התושבים הילידיים למתיישבים/מתנחלים. ככה, הוא איחד (וממשיך לאחד) מחדש באופן סימבולי את מאבקהם של הפלסטינים בתוך ישראל עם מאבקים הכולל של הפליטים (ושל העם הפלסטיני בכללו) בעוצמה רבה יותר אולי מכל אירוע אחר מאז הנכבה. פעולות המחאה ההמוניות בתוך ישראל הולידו צורה חדשה של התנגדות ילידית בדרכי שלום. מאז 1976, היה ה-30 במרס "לחלק מרכזי בזכרונם הקולקטיבי ובהותם הלאומית של הפלסטינים: "יום לאומי" של התנגדות, שביתות וטקסי זכרון של העם הפלסטיני בכללו. את יום האדמה – האירוע השני בחשיבותו בלוח השנה הלאומי הפלסטיני – מציינת החברה האזרחית הפלסטינית בתוך פלסטין-ישראל ובגלות.

מאז סוף שנות ה-80, יוזמות בשטח של קהילות הפליטים הפלסטינים הפנימיים והחיצוניים (בישראל, בלבנון, בסוריה, בירדן ובמקומות אחרים במזרח התיכון) מפגינות מודעות נוקבת לחשיבותו של תיעוד אירועי הנכבה מנקודת מבטם של הפליטים עצמם ומנקודת מבטם של אלה שעד לא מכבר נדחקו לשוליים בנרטיבי העלית הפלסטינית. בד בבד, הקימו הפלסטינים בתוך ישראל ארגוני שטח רבים, ארגונים לא-ממשלתיים וועדות פליטים מקומיות והחלו מנהלים מאבק הן על שימור זכרון הנכבה והן על שימור מורשתם החומרית של הפליטים ומערכה למען חזרתם של העקורים הפנימיים ל"כפרי המוצא" שלהם.

בעיני כל הפלסטינים, בתוך פלסטין ההיסטורית ומחוץ לה, אחת הסיבות העיקריות להמשך הסכסוך נעוצה בסירובה של מדינת ישראל להודות ב"טיהור האתני" שנתבצע ב-1948 ובנישול תושביה הילידיים של פלסטין וצאצאיהם. כל עוד אמת היסטורית זו מודרת ומוכחשת, לא יוכל המזרח התיכון להגיע לשלום ולהתפייסות. ללא ספק, להכרה בנכבה נודעת חשיבות מרכזית בכל הנוגע לעתיד פלסטין וישראל; הכרה בפגיעה ובעוול ההיסטוריים שנגרמו לעם הפלסטיני היא תנאי מוקדם לפתרון הוגן.

היום, הנכבה ממשיכה באמצעות "פוליטיקת ההכחשה". מן הפליטים הפלסטינים בכל רחבי העולם נמנעת "זכות השיבה" לבתיהם ולארצם – זכות שזכתה להכרה בינלאומית מתוקף החלטה 194 של עצרת האו"ם.

היום, הנכבה ממשיכה בעקירה המתמשכת בכוח של פלסטינים מאדמתם באמצעות הפקעות, בסגרים ובפלישות המתמשכים, בסיפוח דה פקטו שמאפשרת חומת אפרטהייד באורך 730 קילומטרים שמקימה ישראל בגדה המערבית הכבושה ובהמשך המצור על עזה. מן הפלסטינים בעזה, בגדה המערבית ובמזרח ירושלים נמנעת הגישה לאדמתם, למים ולמשאבים בסיסיים אחרים.

בהעדר הנהגה פלסטינית יעילה – האמון ברשות הפלסטינית בגדה המערבית נתערער במידה רבה – תצטרך החברה האזרחית הפלסטינית בכל רחבי פלסטין ההיסטורית ליטול על עצמה אחריות כבדה יותר במאבק על הזכרון הקולקטיבי, על "זכות השיבה" ועל השגת הזכויות ומילוי הצרכים של הפליטים הפלסטינים (הפנימיים והחיצוניים כאחד). תהליך אוסלו התעלם מזכויות הפליטים, וככלל נדחקו לאחורנה המאמצים להשכין שלום במזרח התיכון והפליטים לשוליים על-ידי ההנהגה הפלסטינית. לאור סירובן של מדינת ישראל והקהילה הבינלאומית להכיר בנכבה, ממשיכה "1948" כ"טיהור אתני" לעמוד בבסיס הסכסוך על פלסטין-ישראל.

באורח בלתי נמנע, חלוקות דעותיהם של הפלסטינים בתוך ישראל ושל הישראלים היהודים בצורה קיצונית באשר ל"זכות השיבה": ישראלים ציונים רבים טוענים כי יישום "זכות השיבה" יקעקע את המפעל הציוני ויהפוך את ישראל ל"מדינה דו-לאומית"; בעוד שאזרחי ישראל הפלסטינים כבר תופשים את המציאות בגבולות הקו הירוק כמציאות דו-לאומית ולפיכך רואים בחיוב ומעודדים את הפיכת ישראל ל"מדינת כל אזרחיה" ו"נפקדיה" או מדינה דו-לאומית.

זכרון קולקטיבי, טקסי זכרון והנצחה ממלאים תפקיד חשוב בתהליכים של בניית אומה ומשמשים קורבנות של עוולות ואלימות ככלי לביטוי חוויות הסבל שעבר עליהם. נרטיבי זכרון והנצחה הם גם חלק מיוזמות שטח להחיות נרטיבים שנדחקו לשוליים או נרטיבי-נגד שדוכאו בידי השיח ההגמוני או כתוצאה מאי-נכונותם של משטרים דכאניים וגזעניים להכיר בעוולות העבר.

מעל לכול, דרך חיונית להגן על זכויות הפליטים ולשמר בחיים את התקווה לשלום הוגן מגולמת במאבק משותף – של הפלסטינים בתוך ישראל ושל קהילות אחרות של פליטים פלסטינים – למען פרסום האמת על הנכבה; כלומר, במאבק שטח משותף פרי יוזמה "מלמטה" של החברה האזרחית

הפלסטינית באשר היא, מאבק שתכליתו לבסס ולמסד את יום הזכרון לנכבה, לקדם באורח פעיל את זכרון הנכבה ולשמר את חיונית המאבק על ה"שיבה". ■ ■ ■

* פרופ' נור מסלחה הוא ראש התוכנית ללימודי תואר שני בדת, פוליטיקה ופתרון סכסוכים ומנהל המרכז לדת והיסטוריה בקולג' האוניברסיטאי סנט מרי (בריטניה). פרופ' מסלחה גם מלמד פילוסופיה של ימי-הביניים ופילוסופיה מדינית ומשמש כעורך של כתב-העת האקדמי, Holy Land Studies: A Multidisciplinary Journal.

דעות והשקפות

בעיני הפלסטינים, במולדת ובפזורה, יש סביב זכות השיבה קונצנזוס לאומי איתן, וכל המפלגות והתנועות הפוליטיות תומכות בה, בלי קשר להבדלים ביניהן. אחדים דבקים בה מתוך תקווה כנה שהצדק ייעשה, ואילו אחרים מעלים אותה כדי לחזק את עמדתם במשא ומתן על פתרון הקבע של הבעיה הפלסטינית. לפעמים נדמה שהתביעה להעלות את זכות השיבה בזירה הפלסטינית אינה יותר מאשר סיסמה פוליטית הרחוקה מכל מחשבה אחראית על ההזדמנויות והכלים למימושה, או מהעלאת פתרון שיכול לממש אותה נוכח ההצעות הקיימות.

נוכח השינויים הפוליטיים האחרונים בזירה העולמית ובזירה הישראלית והפלסטינית, והשפעתם על האפשרות לממש את הפתרונות המוצעים, יש להתייחס לזכות השיבה ברצינות ולענות על השאלה: איך מתיישבת זכות השיבה עם הפתרונות הפוליטיים המוצעים כיום, ובמיוחד הפתרון של "שתי מדינות לשני עמים" או הפתרון של "מדינה אחת", הזוכה לאחרונה לתמיכה והתעניינות גוברת מטעם חוגים פלסטיניים, ערביים וזרים? מהו הפתרון הפוליטי שיכול להבטיח לפלסטינים את זכותם לשוב אל אדמותיהם ואל מולדתם?

ההשקפות המופיעות בגיליון הנוכחי של "גידל" מנסות להתמודד עם שאלות אלה. שלוש ההשקפות עוסקות בסוגיה זו מבלי לבטל את פתרון שתי המדינות, אך יש גם השקפה נוספת (ראו דבר המערכת בגיליון זה), שלפיה פתרון שתי המדינות אינו יכול להבטיח לפלסטינים את זכות השיבה.

איך מתיישב פתרון שתי המדינות עם זכות השיבה?

ד"ר ראיך זריק*

למען ההבהרה, יש להבחין תחילה בין הצעות שונות המתייחסות לפתרון של שתי מדינות ולאופיין. בהקשר זה אצמצם את הדיון במשמעות ספציפית לפתרון הזה: הפתרון של "שתי מדינות לשני עמים".

הפתרון "שתי מדינות לשני עמים" משמעו, בין היתר, שיש שני עמים, ושכל אחד מהם זכות במדינה. אפשר להוסיף ולומר: לכל עם זכות למדינה משלו. מאחר שכמה מן השאלות קשורות באופי "הסובייקטים" הפועלים או הזהות של המשתתפים במשחק הפוליטי, עולות כמה שאלות שיש לעמוד עליהן: ראשית, על אילו שני עמים מדברים? בהקשר הזה יש שלוש אפשרויות: 1. העם הפלסטיני

באשר הוא, לעומת העם היהודי באשר הוא; 2. העם הפלסטיני באשר הוא, לעומת העם היהודי הישראלי בלבד (ללא שאר היהודים ברחבי העולם); 3. העם הפלסטיני הנמצא בפלסטין בלבד, לעומת העם היהודי ברחבי העולם כולו.

סוג אחר של שאלות קשור בזה שלעיל, אך מנותק ממנו תיאורטית: מה הכוונה ב"לכל עם מדינה משלו"? מה משמעות ה"שלו" כאן? האם הכוונה שלעם מדינה משלו כמו שלאדם מכונית משלו, או כמו שלגבר אשה משלו, או כמו שלאדם קיבה משלו, או כמו שלאב בת משלו?

אנסה לעמוד על אופי היחסים בין העם הזה למדינה הזו, ולבחון את הזיקה בין הראשון לשני, עד כמה היא בלעדית ועד כמה היא אורגנית. להלן אסמן את היחס בין העם למדינה באמצעות האותיות "ע" (עם) ו"מ" (מדינה). אפשר לדמיין כמה סוגי יחסים בין "ע" ל"מ", ולכל אחד משמעותות שונות. כאשר אנו אומרים שלעם מסוים (נסמן אותו ב"ע-1") מדינה מסוימת משלו (נסמן אותה ב"מ-1"), אפשר להצביע על אופי היחסים ביניהם בדרכים הבאות:

1. ל"ע-1" יש "מ-1", ורק "מ-1". כלומר, ל"ע-1" אין כל זכות ב"מ-2", או "מ-3". משמעות אמרה זו אינה טמונה רק באישור קיומו של יחס חיובי בין "ע-1" ל"מ-1", אלא גם בקיומו של יחס שלילי בין "ע-1", "מ-2" ו"מ-3".

למעשה, זהו אופי הטענה שישראלים רבים משמיעים כלפי העם הפלסטיני ורעיון המדינה הפלסטינית. מכאן שהמדינה הפלסטינית שתקום תהיה מדינה פלסטינית שתקיים בתוכה את כל הזכויות הקולקטיביות של הפלסטינים, וזכותם למדינה פלסטינית משמעה בהכרח ויתור על זכויותיהם הפוליטיות הקולקטיביות בתוך ישראל, כי אחרת משמעות הדבר היא שלילת רעיון "שתי מדינות לשני עמים", והדגשת רעיון המדינה השלמה לפלסטינים והמדינה למחצה בישראל.

2. המשמעות השנייה של אופי היחסים בין "ע-1" ל"מ-1" היא שאין התנגדות לכך שנוסף ליחסים ביניהם, יהיו גם יחסי "בעלות" מיוחדים עם "מ-2". כך למשל הטענה שצרפת מבטאת את זכות ההגדרה העצמית של העם הצרפתי (טענה שנידרש אליה בהמשך), וכי צרפת לצרפתים משמעו שאין התנגדות תיאורטית לכך שלצרפתים תושבי קוויבק יהיו זכויות קולקטיביות או אוטונומיה תרבותית לאומית בתוך קנדה. כך הדבר גם לגבי הטענה ש"גרמניה לגרמנים" מייצגת את זכות ההגדרה העצמית של הגרמנים, אך אין מניעה שהגרמנים תושבי שווייץ ימצאו ביטוי לזכות ההגדרה העצמית שלהם בתוך שווייץ עצמה. בהקשר זה, היותה של פלסטין העתידית לפלסטינים אין משמעה בהכרח שהיא תבטא את מלוא התביעות הלאומיות של הפלסטינים, ואין מניעה תיאורטית בצורך להכיר בזכויות הלאומיות הפוליטיות של הפלסטינים בתוך ישראל.

3. האפשרות השלישית היא של"ע-1" יש "מ-1", במובן שהוא אינו הבעלים של המדינה הזו, אלא הבעלים הבלעדיים של המדינה, וכי אין לו שותפים אחרים בה. במקרה זה היחסים בין העם ובין המדינה דומים ליחסי הנישואים הקתוליים (מונוגמיה). הטענה שישראל היא מדינת

היהודים משמעה כי ישראל היא מדינתם של היהודים ואף אחד אחר מלבד היהודים, וכי היא מבטאת את זכותם הקולקטיבית לזכות ההגדרה העצמית, ואינה מבטאת, ואף לא יכולה לבטא, זכות הגדרה עצמית לכל קבוצה אחרת. היחסים כאן אינם רק יחסי בעלות, אלא יחסים בלעדיים.

4. משמעה של האפשרות הרביעית היא שבבעלותו של "ע-1" "מ-1", אלא שהיחסים ביניהם אינם בלעדיים, וכי יש ל"ע-1" שותפים אחרים בבעלות על "מ-1". אפשר לדמיין זאת כשחושבים על פוליגמיה. אם נניח שהגבר הוא המדינה והעמים הם הרעיות, הרי ברור שהטענה של הרעיה הראשונה שפלוגי הוא בעלה אינה מבטלת את הטענה של הרעיה השנייה כי פלוגי הוא בעלה גם כן. במקרה הזה, המדינה עצמה היא ביטוי של זכות ההגדרה העצמית לשני העמים בו בזמן, כלומר, היא מדינה דו-לאומית ברמות שונות.

בהמשך לנאמר לעיל, נחזור לשאלה המרכזית: מה הכוונה בפתרון "שתי מדינות לשני עמים"? מה הם שני העמים? מה הוא אופי שתי המדינות? מה טיב היחסים בין כל עם למדינה שלו? אני בוחר להותיר את השאלות הללו פתוחות בפני אלה התומכים בפתרון זה. שהם עצמם יספקו לנו את התשובה.

במקום זאת אתמקד כאן בנושא "זכות השיבה" והזיקה הברורה שלה לשאלות שלעיל. גם כאן אסתפק בהעלאת שאלות נוספות. בין אם מדובר בזכות שיבה לתוך גבולות מדינת ישראל ובין אם מדובר בשיבה בלבד, אך לא בהכרה בזכות – הרי ברור שיש מתח אמיתי בין הדיבור על זכות השיבה ובין הדיבור על זכות ההגדרה של העם היהודי במדינתו ישראל. אם נסכים להיגיון או למשמעויות (3 ו-1) שלעיל כדי להבין את אופי היחסים בין היהודים לישראל, משמעות הדבר שישראל היא מדינתם של היהודים בלבד, ושאינן להם שותפים בכך. מבין הזכויות הנגזרות מזכות ההגדרה העצמית, במקרה זה מדובר בזכות השליטה בגבולות וקביעת מדיניות ההגירה בהתאם לצרכים הדמוגרפיים של המדינה. זכות השיבה הפלסטינית מתנגשת ללא ספק עם התפיסה הנ"ל של זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי, אך גם עם זכות ההגדרה של העם הפלסטיני; ואם זו היא המשמעות האמיתית, מה נותר למעשה מהסיסמה "שתי מדינות לשני עמים"?

ההיגיון של "שתי מדינות לשני עמים", המבוסס בעיקר על רעיון הזכויות הקולקטיביות ובראשן זכות העמים להגדרה עצמית, מתנגש עם האופי הפרטני של זכות השיבה, שהיא בעיקר זכותו של הפרט לשוב אל ביתו הספציפי המוגדר בארץ כלשהי. עניין זה מחבר בין זכות השיבות לקבוצה לזכות הבעלות הפרטית, המסמלת את יחסי הפרטים לחפצים. ההיגיון של הזכויות הקולקטיביות כופה על פליטים רבים סוג של ויתור על זכויות הפרט שלהם כדי לממש את הזכויות הקולקטיביות של העם הפלסטיני, גם כשאין ספק שלכל פלסטיני, בין אם הוא פליט ובין אם לאו, אינטרס ראשוני במימוש הפרויקט הקבוצתי. העובדה שניצבת מול עינינו היא שיש קבוצה מסוימת בתוך העם הפלסטיני הנדרשת לשלם מחיר כבד יותר מכל קבוצה אחרת למען השגת אותה מטרה קולקטיבית.

על אלה התומכים בפתרון "שתי מדינות לשני עמים" לפרט ולהגדיר את אופי היחסים בין שתי המדינות ובין שני העמים, ובעיקר את היחסים בין כל מדינה ל"נעדריה" (במקרה הפלסטיני מדובר בפליטים ובזכות השיבה; במקרה הישראלי מדובר ביהודים הנמצאים מחוץ לישראל). ■■■

* ד"ר ראיף זריק הוא מרצה אורח במרכז למשפטים באוניברסיטת ג'ורג' טאון, ושינגטון.

הבטחת זכויות הפליטים היא הערובה להסדר פוליטי יציב

הישאם נפאע*

בשנים האחרונות הוסיף הממסד הישראלי תנאי מוקדם חדש לכל הסדר פוליטי עם העם הפלסטיני, ולפיו יש "להכיר ביהדותה של ישראל". מדובר בתנאי שכופה את תוצאות המשא-ומתן עוד לפני שהחלו. נראה שאין גבול להמצאות הישראליות שמטרתן לחבל בסיכוי להסדר.

תביעה זו של ישראל, שהיא תביעה חריגה (ואף מוזרה) בעולם היחסים הבינלאומיים, אינה נובעת רק מעומק ההסתגרות הגזענית והפנאטית של הממסד הישראלי, אלא היא גם טקטיקה פוליטית ערמומית במיוחד. המגמה הישראלית הרשמית להגדיר את המדינה כ"יהודית" אינה עניין תרבותי, או אפילו סמלי, אלא עניין דמוגרפי: מספרם של היהודים לעומת הפלסטינים. הממסד הישראלי אינו מסתפק בתביעה להכיר במדינת ישראל "כביטוי של זכות ההגדרה של היהודים" – הנימוק הנפוץ להקמת המדינה הלאומית המודרנית – אלא תובע מהעולם להכיר בהגדרתה האידיאולוגית של המדינה. במלים אחרות, הממסד הישראלי מנסה לכפות את תפיסות היסוד של התנועה הציונית כאילו מדובר בזכות אוניברסלית, ועל כל הצדדים להכיר בהן.

לתביעה זו, במקרה שהשודד יצליח לבצע את זממו, שתי השלכות עיקריות: ניקוי ידי התנועה הציונית מהטיהור האתני של העם הפלסטיני במהלך הנכבה ב-1948 ולאחר מכן, והענקת הזדמנות לישראל לטעון כי יישום זכות הפליטים הפלסטינים בלתי אפשרי, מאחר שהוא יפגע ביהדות המדינה.

האקט הזה חורג ממאבק סמלי גרידא; הוא חלק ממדיניות ישראלית מתוכננת. בכל השלבים, מאז הנכבה ועד היום, נותרה סוגיה אחת המדאיגה את הממסד הישראלי: זכויות הפליטים הפלסטינים שנעקרו מבתיים בכוח הנשק ושמאות מכפריהם נהרסו. התהליך ההיסטורי, על כל תפניותיו הפוליטיות, הכריח את הממסד הישראלי להכיר רשמית בקיומו של העם הפלסטיני ולהכיר לבסוף בזכותו להגדרה עצמית ולהקמת מדינה עצמאית. זאת, אף שעד תחילת שנות התשעים של המאה הקודמת התמקדו ההצעות הישראליות בכל הקשור לשאלה הפלסטינית בסיפוח חלק מהשטחים שנכבשו ב-1967 לירדן ומצרים, כאילו מדובר בהסדרי גבול ותו לא. אלא שהמאבק הלאומי הפלסטיני

– ושיאו באינתיפאדה העממית שפרצה בדצמבר 1987, והכוח האיכותי התקדימי שבה – כפה את זכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני עד שישראל לא היתה יכולה להמשיך להתעלם ממנו.

כך, ומאז תחילת המשא-ומתן הישראלי-פלסטיני, החלה ישראל להכיר (יש להדגיש שזו הכרה הצהרתית בלבד) באפשרות להקמת ישות פלסטינית כלשהי. סקירה מהירה של המפה הפוליטית הנוכחית בישראל מגלה שרוב מרכיביה מכירים בכך, ולו בכפייה. אלא שהעניין הוא הרבה מעבר להצהרות. המהלכים הישראליים הממשיים בשטח מציבים סימן שאלה גדול לגבי הכוונות והמטרות המסתתרות מאחורי כל אותן הצהרות למען הפרוטוקול. דבר זה השתקף באי-כיבוד ההסכמים שישראל חתמה עליהם ובפלישות הצבאיות האכזריות החוזרות ונשנות שנעשו מתוך מטרה פוליטית לקעקע את התשתית המוסדית הפוליטית הפלסטינית – בגדה המערבית בתחילת המילניום וברצועת עזה לאחר מכן – והכל במטרה למנוע הקמה של גרעין ממסדי של ישות פלסטינית עצמאית.

גם אם ישראל תטען שהיא הסכימה רשמית להקמת ישות פלסטינית עצמאית, עדיין יש צורך לחדור את חומת הקול ההצהרתי הזה ולהגיע לתוכן; תוכן שיתגלה בעיקר באמצעות העמדה הישראלית הרשמית והממשית בנושא זכות הפליטים הפלסטינים. עד היום משותתת העמדה הישראלית על פיצול השאלה הפלסטינית ופיזור. ישראל מתעקשת מצד אחד על נוסחת השלבים, דבר שהתחיל עם רעיון "עזה ויריחו תחילה", ומצד שני מפזרת את סעיפי השאלה הפלסטינית על תחנות זמן עתידיות, ודואגת לדחות את ביצוען בכוח צבאי והתנחלותי. זאת, נוסף ליחסה לשאלה הפלסטינית כאילו החלה רק ביוני 1967, מתוך מטרה לסגור תיקים ותיקים וקשים יותר, כמו תיק 1948 או תיק הפליטים.

יש שתי צורות להסדר הפוליטי המוצע למה שמכונה "הסכסוך הפלסטיני-הישראלי" (יש לציין שמדובר בביטוי בעייתי מכל הבחינות, משום שהוא מניח סימטריה בכוח בין הצדדים, אף שצד אחד גירש, כבש והתנחל, ואילו צד אחר סובל מאותם מהלכים אלימים). הצורה הראשונה: הקמת שתי מדינות עצמאיות, והשנייה: הקמת מדינת אחת משותפת. קיימים ויכוחים שונים בהקשר הזה, מהם מבוססים על האופי האתני ("או זה או זה"), ומהם מציבים את ההקשר ההיסטורי, כלומר הצורך בסיום הכיבוש בשטחי 1967 והקמת מדינה פלסטינית עצמאית תחילה, ואז השגת פיוס בין שני העמים. הפיוס, בשונה מההסדר, יכול להוביל לחיים במדינה משותפת עתידית. לדעתי, יהיו הוויכוחים אשר יהיו, הדבקות בזכות הפליטים היא אשר מחזירה אותם לתקנם, ואף תורמת לקידום הצעה ברורה יותר ובת-ביצוע.

בהתאם למה שנזכר לעיל, חשוב להתייחס לבעיית אי-הבהירות בכל הקשור לאופי ההסדר המדבר על הקמת שתי מדינות. בעיה זו נולדה עם השינויים שהתרחשו במסגרת התהליך הפוליטי ההיסטורי. עד לפני כמה שנים התנגדה ישראל להסדר כזה, אף שהוא נגזר מהנוסח שהוסכם ברמה הבינלאומית והמגולם בהצעת החלוקה. אלא שכאשר נאלצה ישראל לקבל אותו הסדר, ולו באופן דיפלומטי בלבד, היא שינתה את תוכנו וקיעקה אותו כשהפכה אותו לסתם נוסחה בלתי פורמלית, הנעדרת את המרכיב העיקרי: זכויות הפליטים. מכאן נולד הזיהוי בפיהם של הצדדים השונים בביטוי "הפתרון של שתי מדינות עצמאיות", ויצר מצב של בלבול וחוסר בהירות; כל צד, מתברר, מתכוון למשהו אחר. כוונת אש"ף במושג "שתי מדינות" שונה במהות מכוונתן של המפלגות הציוניות הגדולות. ההתעלמות

מהפערים הגדולים בכוונותיהם של הצדדים השונים הולידה ויכוחים רבים, גם בין בעלי העניין והתומכים. במקום שהדיון יתבסס על ניסיון חשיבתי ויישומי בחיפוש אחר האפשרי במציאות הקיימת והשתת חזון פוליטי בהתאם לכך, נדחק הדיון לשוליים התיאורטיים מאוד, ואף לשוליים אידיאליים (במובן הפילוסופי של המלה, כלומר מול המטריאליזם, ולא כאוטופיה); במקום לראות את הקשר הדיאלקטי בין שתי ההצעות להסדר מפרספקטיבה היסטורית, שמאפשר את הצבת הסוגיות על הקרקע, עשו אידיאולוגיזציה של הדיון בדואליות מוחלטת נטולת הבנה פוליטית של המציאות.

חשוב לשאול: איך אפשר ליישם בשני המקרים את זכות הפליטים הפלסטינים, כלומר בשני שלבי ההסדר? צדקו אלה שטענו שבשלב הראשון יהיה על ישראל להכיר בבעיית הפליטים, כלומר בלקיחת אחריות על היווצרותה, ומכאן גם חובתה לאפשר את פתרונה ולתרום לו. יש הסבורים שהדבר בלתי אפשרי במסגרת של שתי מדינות, דבר שנובע אולי מחוסר ההבחנה בשינוי האיכותי שיתרחש אם ישראל תגיע לשלב מתקדם של פיקחון פוליטי באמצעות הכרה ולקיחת אחריות. כל התוכניות הפוליטיות נתפסות בשלב הראשון כחלום. כך היה במהלך עשורים ארוכים בכל הנוגע למשל להקמת מדינה פלסטינית עצמאית. אלא שהתהליך ההיסטורי תמיד מורכב יותר, נושא בחובו סיבוכים רבים, אך גם פותח אופקים חדשים. בכל מקרה, אין כל סתירה בין יישום זכות הפליטים ובין ההסדר של שתי מדינות, מלבד הסתירה בתפיסה הישראלית הרשמית, המתעקשת על יהדותה של המדינה. פרספקטיבה שונה יכולה להבהיר שהמאבק לשינוי הזהות האידיאולוגית של המדינה הזו קשור במידה רבה בפתיחת אופקים חדשים לפתרון בעיית הפליטים, ולהפך. מדובר בשני תהליכים הקשורים זה בזה, דבר שהוא נכון גם באשר לשלב עתידי של ההסדר, והכוונה לחיים במדינה אחת לאחר השגת פיוס שהוא עמוק יותר מכל ההסכמים. אך עדיין נותרת השאלה, איך יתרחש היישום הממשי? כאן בא תפקידו של המשא-ומתן הפוליטי, והגיע הזמן להוציא אותו מהמשבצת הישנה שלו, שהתאפיינה בהדרה והדחקה של הדיון בסוגיות החמורות. יש לציין כאן שהטענה שישראל תתנגד לכך היא טענה בעייתית, משום שהיא מפקיעה מראש את הרצון הפלסטיני ומבטלת את משמעות המאבק. דבר לא הושג בהקשר השאלה של העם הפלסטיני אלא דרך המאבק, גם כאשר ישראל היתה בשיא עקשנותה. ייתכן שיש צורך לגבש מחדש את החלום הפלסטיני, הסובל כבר משברים עמוקים וחברות רבות, במיוחד משבר פנימי של פיצול.

הדבקות בזכויות הפליטים עקרונית ומעשית, לדעתי, ולמרות שתי הצורות השונות של ההסדר, הוא יכול להשיב את הדברים לתקנם, ואל המציאות. הורדת סוגיית הפליטים מרמת הסיסמה אל הקרקע תקדם את ניסוחם של פתרונות יישומיים. בדרך כלל, הדבקות בזכויות דורשת גיבוש יישומי, כלומר ראייה שמעבר לסיסמאות ולתביעות. השאלה הפלסטינית גדולה מכדי שתצומצם לסוגיה של שרטוט גבולות גיאוגרפיים ופוליטיים. הצדק של שאלה זו מבוסס בעיקר על היותה פרויקט מהפכני נגד הפרויקט הקולוניאלי שהתנועה הציונית רוצה לכפות. הפרויקט הציוני קם על טיהור הארץ יותר מאשר על טיהור תושביה הפלסטינים, והפרקטיקה החומרית שלו לא תשתנה אם לא תושג הכרה מלאה בזכויות הפליטים – פוליטית, מוסרית ומעשית. הכרה כזאת תביא לידי מצב שההבדלים בין

הצעות ההסדר השונות לא יישארו תקועים כפי שהם היום, עקרים פוליטית, ותוביל לשינוי מעניין בעמדות.

פתרון השאלה הפלסטינית יישאר בלתי אפשרי כל עוד לא יפורק מבנה היחסים הקולוניאלי שהצליחה ישראל לכפות. מכאן, שכל הסדר שאין במרכזו השגת זכויות הפליטים, בהתאם להסכמת, רצון, בחירה והחלטה של כל פליט ופליט, יהיה הסדר הכפוף למבנה היחסים הקולוניאליים ההגמוניים. חשוב לציין כי פירוק המבנה הקולוניאלי הוא גם אינטרס יהודי, משום שהוא משחרר את היהודים, פוליטית ומוסרית, מלמלא את תפקיד הרזרבה האנושית והחומרית להנצחת פרויקט המבוסס על הגמוניה שבהכרח תוליד רק מלחמות ושפיכות דמים. פירוק המבנה הקולוניאלי הוא אשר יהפוך את קיומם של היהודים הישראלים במזרח התיכון לדבר טבעי. מכאן שהשאלה הפלסטינית אינה רק שאלה של שחרור הפלסטינים.

לסיכום, המכשולים העומדים בפני השגת זכויות הפליטים אינם קשורים רק באופי ובפרקטיקה של הממסד הישראלי והמשענת הציונית שלו, אף שהם עיקר הבעיה. יש גם מכשולים פלסטיניים וערביים, ובראשם העדר אסטרטגיה לאומית פלסטינית משותפת שמסוגלת להתעלם מהמחלוקת האידאולוגית, תהיה אשר תהיה. גם היחס הערבי הרשמי לשאלה הפלסטינית כאל מכשול שיש להסיר אותו, ולא כאל שאלה צודקת של שחרור לאומי, מגביר את הסכנה של ויתורים מהותיים, שקיים חשש גדול שיתגשמו ויעניקו ניצחון לפרויקט הציוני. ניצחון כזה יהיה הרה האסון לעולם הפלסטיני, אך גם לעם היהודי, משום שכל הסדר בעייתי הכפוף למאזני הכוח לא יהיה יותר מאשר נדבך להולדתו של אסון חדש. ■ ■ ■

* הישאם נפאע הוא סופר ועיתונאי בעיתון אל-אתיחאד בחיפה.

בעיית הפליטים הפלסטינים: האם אפשר לפתרה באמצעות מודל

חדש של מדינת-לאום?

ד"ר סארי חנפי *

בהודעה רשמית של פת"ח בית לחם מדצמבר 2003, סירבו מחברי המסמך לשקול את האפשרות של מדינה פלסטינית כתחליף לזכות השיבה: "אם עלינו לבחור בין המדינה הפלסטינית לבין זכות השיבה, אנו בוחרים באחרונה". אולם האם יש פתרון שעשוי לכלול הן את זכות השיבה והן מדינה פלסטינית? לבעיית הפליטים הפלסטינים אין פתרון פשוט, רק פתרון יצירתי. נושאים ונושאים פלסטינים מעלים לא אחת שאלות המתמקדות בזכויות או במספר השבים הסופי או בכושר הקליטה הטכני, הכלכלי והחברתי. ברם, הם אינם נדרשים לסוגיית אופיין של מדינות-הלאום הפלסטינית והישראלית, מושג הריבונות המדינתית והאלימות הטבועה בו ופרקטיקות ההכלה/הדרה שהמדינה מפעילה שעה שהיא קובעת מי זכאי להיחשב אזרח ומי לא. כיום, לאור כשלוננו לכאורה של פתרון בר-קיימא לסכסוך הפלסטיני-ישראלי במסגרתן של שתי מדינות, דומה כי גם אין זה סביר להניח שפתרון בדמות מדינה דמוקרטית אחת יתקבל בעתיד הקרוב. יתרה מזו, הבעיה אינה רק סבירותו של פתרון שתי המדינות, אלא גם תוכנו הנורמטיבי. לפיכך מה שנחוץ זה להגות פתרון יצירתי ולהתוותו.

המודל הנוכחי של מדינת-הלאום, מודל המבוסס על "השילוש הקדוש" לאום-מדינה-טריטוריה, אינו מאפשר מציאת פתרון לבעיית הפליטים הפלסטינים. חייבים להמשיג מודל חדש של מדינת-לאום שתבסס על גבולות ואזרחות גמישים ועל הפרדה מסוג כלשהו בין הלאום למדינה – או מה שאכנה מדינת-לאום אקסטר-טריטוריאלי. מדובר במודל מבני של מדינת-לאום הממוקם בתוך בין מודל מדינת-הלאום המבוסס על טריטוריה לבין מודל "דה-טריטוריאלי". כדי לפתור את בעיית הפליטים בארצות שבהן הם מהווים לעתים כשליש מן האוכלוסייה, נדרש עיון מחדש בכל הקטגוריות הפוליטיות/משפטיות המסורתיות של המזרח התיכון. כמו כן, נודעת לכך חשיבות בכל הנוגע להתמודדות עם שאלת זהותה וניידותה של אוכלוסייה שלמה.

אני טוען אפוא בזכות מודל של שתי מדינות-לאום אקסטר-טריטוריאליות (מדינה ישראלית ומדינה פלסטינית). מודל זה מתמקם במקום כלשהו בין פתרון שתי המדינות – אשר כרגע אינו מוביל לשתי מדינות, אלא למערכת אפרטהייד כתוצאה מחלוקת הכוח הלא הוגנת – לבין הפתרון הבלתי-אהוד יחסית של מדינה דו-לאומית. "קונפדרציה" מסוג כלשהו עשויה להמציא פתרון מתקבל יותר על הדעת: שתי מדינות-לאום אקסטר-טריטוריאליות המהוות, ללא חלוקה טריטוריאלי, שתי מדינות שונות שבירתן המשותפת היא ירושלים.

מדינה מסוג זה מעוגנת בטריטוריה ככל מדינה אחרת, אך מבחינה בין אזרחות ללאומיות. לדוגמה, זכויותיהם וחובותיהם של החיים בטריטוריה פלסטינית/ישראל לא יגזרו מלאומיותם (כלומר, מן השאלה האם הם פלסטינים או לא). אנשים ממוצא פלסטיני החיים בחו"ל יהנו אף הם מזכויות ויישאו בחובות, גם אם אינם תושבי קבע של הטריטוריה הפלסטינית/ישראל. אולם חייבים לציין כי

סידור כזה יתאפשר רק במידה שהריבוניים הפלסטיני והישראלי יוכלו להגיע להסכמים מיוחדים עם המדינות המארחות פליטים פלסטיניים בדבר הענקת אזרחות כפולה מלאה לנוגעים לדבר. בה במידה, אזרחות פלסטינית תהייה זמינה גם לאנשים המתגוררים מחוץ לגבולות פלסטין. זה יהייה פתרון מכובד לאנשים שאינם מבקשים לחזור ועם זאת רוצים להשתייך לאומה הפלסטינית ולהיות מעורבים בענייני הציבור הפלסטיני.

צורה זו של פתרון עולה בקנה אחד עם התפתחויות פוליטיות באזורים אחרים של העולם. היא מאפשרת לפרוץ את מסגרת החשיבה המסורתית הגורסת כי כל אזרח במדינת-לאום חייב להיות בקשר ישיר עם הסמכות הריבונית של אותה מדינה. היא אינה מציבה תנאים לקבלת אזרחות באמצעות הפרדתם של אלה הנמצאים "בפנים" מאלה הנמצאים "בחוץ". בה במידה, היא גם אינה תופשת את האזרחות כמבוססת על הטריטוריה של מדינת-הלאום ומתמודדת עימה במונחים פוסט-לאומיים כמו, לדוגמה, במרחב הציבורי האירופאי החדש.

המזרח התיכון רחוק עדיין מרחק רב מן השלב הפוסט-לאומי. אולם חשוב להדגים כי המודל הזה קיים ועשוי להשפיע על התפתחויות במזרח התיכון, אם כרקע לתהליך שלום, אם כתוצאתו של תהליך כזה. במסגרת זו, ברצוני להציע את האפשרות לחבר את פלסטין וישראל למרחב אירופאי כתמריץ לצדדים הניצים להפנים את העובדה שיהא אשר יהא המרחב הריבוני הלאומי שלהם, גבולותיו הם בני שינוי גיאומטרי ושני המרחבים הלאומיים הם חלק מן הסֶפֶר של המרחב האירופאי. המונח "ספר" הוא מושג גיאוגרפי רב-תועלת בהקשר זה, שכן משמעו להיות בפנים ולהיות בחוץ, והאוכלוסייה השוכנת בו היא בעלת מעמד מיוחד. אפשר גם להשוות זאת למקרה הקפריסאי. הצטרפות קפריסין לאיחוד האירופאי סימנה נקודה בולטת בתהליך השלום המתמשך. מחקר נוסף יש להקדיש לערוצים חדשים שיתבססו על שילוב פיזי או פוליטי של פלסטין/ישראל באיחוד האירופאי.

המודל המוצע המאפשר להחזיק באזרחות כפולה או בכמה אזרחויות, מודל שנתפש לפנים כמאיים על הסדר הבינלאומי ועל מדינות-הלאום, הופך למקובל ואפילו נהנה מהגנת החוק הבינלאומי. בהתבסס על כך ובמסגרת מדינת-הלאום האקסטרה-טריטוריאלית, אפשר אולי לאמץ את חשיבתו של אמנון רז-קרקוצקין על שתי מדינות דו-לאומיות: מדינה פלסטינית עם תושבים פלסטיניים ויהודים (המתנחלים), ומדינה ישראלית עם תושבים יהודים וערבים-פלסטיניים. סעיד זידאני מציע מודל אחר – הפרדה פוליטית ללא הפרדות פיזיות.

נכון לעכשיו, המודל של מדינות אקסטרה-טריטוריאליות קיים בכל רחבי העולם. לדוגמה, כל אזרח צרפתי הוא גם אזרח אירופאי היכול להגיש לבית הדין האירופאי לצדק תביעה נגד ממשלת צרפת או נגד קבוצה כלשהי הפועלת בארצו. מאז הסכם דייטון מ-1995, מרבית הפליטים הבוסנים נהנים ממעמד של תושבים או אפילו של אזרחים במדינות מערב אירופאיות שונות בנוסף לאזרחותם הבוסנית המאפשרת להם לחזור לארצם. יהייה מי שיטען כי המודל הזה מיושם רק בארצות מפותחות שבהן ממלאים גורמים כלכליים תפקיד מכריע, אך אנו נתקלים בגמישות לא-רשמית ורשמית גם בארצות מתפתחות רבות באסיה (היחסים בין סין להונג קונג) ובאפריקה (גבולות חדירים ביותר בין מדינות אפריקניות שונות).

שתי אפשרויות עשויות לפתור את בעיית הפליטים הפלסטינים: האחת דבקה בפתרון של שתי מדינות קשיחות, והאחרת מאמצת את מודל מדינות-הלאום האקסטרה-טריטוריאליות. אם הוויכוח הנוכחי מתבסס על ההנחה שחזרת הפליטים היא עניין של יציבות דמוגרפית ופוליטית, אני מצביע על הצורך במסגרת חדשה שבה יוסט הדיון לסוגיות אחרות המוטלות על כף המאזניים כגון סוגיות האזרחות והניידות המעגלית. פתרון זה מבחין בין אזרחות לתושבות בפועל. כל הפליטים צריכים אמנם ליהנות מריבוי אזרחויות, אך אין זאת אומרת שהדבר ייתרגם בהכרח להגירה המונית.

שימותו של פתרון המבוסס על מודל מדינות-לאום אקסטרה-טריטוריאליות תלויה בשלושה תנאים מקדימים: היכולת להחזיק בשלוש אזרחויות, של המדינה המארחת (או מדינה אחרת), של פלסטין ושל ישראל; הכרה באחריותה המלאה של ישראל ליצירת מצוקתם של הפליטים הפלסטינים; והסכמה לכך שכל הגבלה של היתרונות האלה תתקבל בהסכמים דו- או רב-צדדיים של המדינות הנוגעות לדבר. דוגמה שצריך יהיה אולי לשקול כמקור השראה למהלך זה היא השתדלותם של הארגון לבטחון ושיתוף פעולה באירופה (OSCE) והנציב העליון של האו"ם לענייני פליטים (UNHCR) לתאם אמות מידה לאזרחות ולתושבות בארצות חבר המדינות העצמאיות. העדר תיאום עלול להוביל להגירות כפויות ברחבי האזור ולא-יציבות ו/או לעימות במקום שבו חוקי האזרחות או התושבות של מדינה אחת עלולים להיחשב כאיום על מדינה אחרת בהקשר של עקירה או זרם פליטים חדש שלא באו על פתרונם. לשון אחר, כל פתרון חייב להיות אזורי, נלא – העדר תיאום בין המדינות המארחות לארץ המוצא עלול לגזור על הפליטים נדודי נצח בין ארצות מאחר שנשלל מהם מעמד התושבות.

אם הצעתי יכולה להיחשב אחד מן הפתרונות ההוגנים לבעיית הפליטים, הרי שמדינות-לאום באזור עשויות להעדיף פתרונות אחרים אשר יסתמכו פחות על גישה שסוגיית הזכויות עומדת בבסיסה. לדוגמה, ייתכנו הסדרים חוקתיים המבוססים על תושבות ולא על אזרחות, הסדרים שיאפשרו לפליטים ריבוי תושבויות במקום ריבוי אזרחויות. אולם סביר להניח שהסדרים כאלה יובילו לעימות במקום ליישבו, שכן הנסיון מלמד כי ארצות האזור ממהרות לגרש לא-אזרחים במקרה של עימות חברתי או פוליטי. אפשרות אחרת, גרועה יותר, יכולה להסתמך על הגירה מעגלית שתנוהל ותווסת בידי מדינות האזור על-פי מכסות שיתירו את כניסתם של פליטים בהתאם לצרכים של מגזרים כלכליים מסוימים בידיים עובדות. ■■■

* ד"ר סארי חנפי הוא מרצה לסוציולוגיה באוניברסיטה האמריקאית, ביירות; עורך ראשי של כתב העת "אידיאפאת" – כתב העת הערבי לסוציולוגיה בהוצאת המרכז ללימודי האחדות הערבית. הוא גם המנהל לשעבר של מרכז שמל – המרכז לפליטים ולפזורה הפלסטינית-רמאללה

ניירות מידע

חלק זה של ג'דל נועד לספק לקוראים הקשר ורקע על סוגיות הנוגעות לחברה הערבית בישראל. בגיליון זה בחרנו להביא שני מאמרים הממשיכים את התכנים של הפרק הראשון, כלומר הנכבה הפלסטינית ותוצאותיה. המאמר הראשון עוסק בסוגיית העקורים, מאת אריז' סבאע'- ח'ורי; המאמר השני עוסק בלידת מושג הנכבה והתאווה הציונית בפלסטין, מאת הוניידה ע'אנם.

שני מאמרים אלה, כמו שאר המאמרים שפורסמו במדור זה בגיליונות הקודמים של ג'דל, התפרסמו בספר: רוחאנא, נדים וסבאע'- ח'ורי, אריז' (עורכים) (2009). "הפלסטינים בישראל: מדריך היסטורי, פוליטי וחברתי", בהוצאת מדה אלכרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי בחיפה.

העקורים הפלסטינים בישראל

אריז' סבאע' ח'ורי*

העקורים בישראל הם הפלסטינים שנעקרו מבתיהם לפני הקמת מדינת ישראל בידי הארגונים היהודיים, או בידי מוסדות מדינת ישראל לאחר הקמתה, אך נשארו בתוך גבולות מדינת ישראל, ועד היום נאסר עליהם לשוב לבתיהם.¹

בדיל – מרכז מידע לזכויות הפליטים הפלסטינים, מבחין בין שתי קבוצות של עקורים: עקורי 1948 והעקורים שלאחר 1948. עקורי 1948 הם הקבוצה הגדולה ביותר של עקורים שנותרו בתוך ישראל, והם פלסטינים שגורשו מבתיהם במהלך הנכבה בשנת 1948. החוק הישראלי מגדיר אותם "נוכחים נפקדים" (בדיל, 2003). הקבוצה השנייה קטנה יותר, ומורכבת מהפלסטינים שישראל עקרה מבתיהם לאחר הקמתה במסגרת פעולות גירוש פנימי או גירוש אל מחוץ לגבולות מדינת ישראל. חלק גדול מקבוצה זו הם בדווים פלסטינים (בדיל, 2003), וחלקם מתגוררים כיום בכפרים שישראל אינה מכירה בהם.

לפי הגדרות אלה, העקירה לא התרחשה במהלך מלחמת 1948 בלבד, אלא נמשכה גם לאחר הנכבה ולאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל (מסאלחה, 2003; Kamen, 1988; ג'רייס, 1967). כזאת היתה למשל עקירת תושבי הכפרים אום אלפרג', קטיה, אלג'אעונה, אקרית, בירעם, אלע'אבסייה

¹ בשיח האקדמי והפוליטי הפלסטיני והישראלי מוכרים גם המושגים "פליטים במולדתם", "פליטי הפנים", "פליטי 1948". במאמר זה אשתמש במושג "העקורים בישראל" – מושג שהעקורים בחרו בו לעצמם באמצעות עמותת העקורים – העמותה להגנה על זכויות העקורים בישראל.

ואלחיסאס, בנסיבות שונות (גרייס, 1967). בנוסף לעקירה הפנימית פעלה ישראל לאחר הקמתה לגירוש הפלסטינים מכפרים רבים ומן הערים אל מחוץ לגבולותיה. כך למשל גורשה שארית תושבי העיר אלמג'דל-עסקלאן (היום אשקלון), שמנתה כ-2,700 נפש מתוך 10,000 לפני 1948. בשנת 1950 קיבלו תושבים אלה צווי גירוש מעירם, ובתוך כמה שבועות הוגלו לגבול רצועת עזה, היות שישראל רצתה את העיר ואדמותיה כדי ליישב בה מהגרים יהודים (מסאלחה, 1997, עמ' 2). גם תושבי הנגב גורשו לאחר הקמת מדינת ישראל. בני מוריס מציין כי בין 1949 ל-1953 גירשה ישראל כ-17 אלף פלסטינים מהנגב (מצוטט אצל מסאלחה, 1997, עמ' 29). מסאלחה (1997) מציין כי בעקבות פעולות הגירוש וההגליה פחת מספרם של הערבים הבדווים בנגב מ-65,000-95,000 (על-פי הערכות שנעשו בסוף תקופת המנדט הבריטי), ל-13 אלף בשנת 1951.²

השלטונות הישראליים לא הצהירו בגלוי על הכוונה למנוע מהעקורים לשוב לבתיהם בשנים הראשונות שלאחר הקמת מדינת ישראל (Kamen, 1987), אבל השתמשו במגוון אמצעים כדי למנוע מהם לשוב. האמצעי החשוב ביותר היה הכפפתם לממשל צבאי בין השנים 1948-1966. הממשל הצבאי הסמיך את המושלים הצבאיים להצהיר על אזורים ערביים כאזורים סגורים בהתאם לתקנה 125 מתקנות ההגנה המנדטוריות לשעת חירום, כך שכל כניסה אליהם או יציאה מהם נעשתה באמצעות היתרי תנועה (מסאלחה, 2003; Segev, 1986).³ כדי למנוע את חזרתם של הפליטים והעקורים נקטו השלטונות הישראליים צעדים כמו הריסת בתיהם בכפרים ובערים שונות; גירוש התושבים אל מחוץ לגבולות שהוצהר עליהם כגבולותיה של מדינת ישראל; יישוב מהגרים יהודים בבתי פליטים והקמת יישובים יהודיים על אדמות הכפרים העקורים (Kamen, 1987).

העקורים בין שיבה להתיישבות קבע

כשאר הפליטים, גם העקורים סברו כי המצב החדש זמני וחיכו לשוב לכפריהם, וכמו שאר הפליטים הפלסטינים במחנות הפליטים, גם הם קיבלו סיוע מסוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם (אונרוו"א). סיוע זה הופסק בתחילת שנות החמישים, כי ישראל טענה שהעקורים הם בעיה פנים-ישראלית. הממשלה הקצתה תקציב מיוחד להעסקת העקורים ביישובים הערביים שנותרו גם לאחר הקמת מדינת ישראל (Al-Haj, 1988; Kamen, 1987). אלחאגי (1988) מציין כי התקופה שאחרי 1948 התאפיינה בשלושה שלבים: **השלב הראשון, 1948-1951**: בשלב הזה נדדו העקורים מכפר לכפר בחיפוש אחר מקום בטוח שיאכלס אותם. רובם התיישבו בכפרים הסמוכים לכפריהם העקורים,

² דוגמאות אלו מחזקות את הטענה כי פעולות הגירוש וההגליה לא בוצעו בהקשר של המלחמה בין הפלסטינים ליהודים בפלסטין בלבד, אלא קשורות באידיאולוגיה הציונית עצמה – כלומר שאיפה להשיג מקסימום שטח עם מינימום ערבים.

³ המטרה המוצהרת של הממשל הצבאי היתה לכפות את החוק והמינהל הצבאי על הפלסטינים לצרכים ביטחוניים, אך היו לו גם מטרות לא-מוצהרות. נור מסאלחה מונה אותן כך: מניעת חזרתם של הפליטים הפלסטינים לכפריהם ולעריהם בישראל; הגליית העקורים ופינויים מן הערים והכפרים הערביים העקורים למחצה וגירושם לאזורים אחרים בארץ; צמצום מספר העקורים שנותרו בתחומי מדינת ישראל וגירושם אל מחוץ לגבולותיה; ופיקוח על האזרחים הפלסטינים ובידודם מהתושבים היהודים (מסאלחה, 2003; 1997).

לפעמים מפני ששם היו להם יחסים חברתיים וכלכליים, ולפעמים מפני שרצו להישאר קרוב לכפריהם המקוריים כדי שיוכלו לשוב אליהם בעתיד;

השלב השני 1952-1956: זה היה שלב ההמתנה והציפייה. מרבית העקורים תפסו את מצבם כמצב זמני וייחלו לשוב לכפריהם כאשר יירגעו העניינים (ראו למשל: כבהא וברזילי, 1996). חלק מהעקורים ראו במצבם זה ועודם רואים בו מצב זמני (תחושה זו משותפת גם לרוב בני הדור השני והשלישי אשר נולדו בכפרים שאליהם גלו הוריהם), חרף העובדה שהצליחו לשקם את חייהם בתוך הכפרים שאליהם גלו. לפיכך קשה לטעון שתקופת ההמתנה הסתיימה. לדעתי ניתן לטעון שהיו כמה גורמים שהשפיעו על העקורים לנסות להשתקע בכפרים החדשים, ולו זמנית. אלחאגי (1988) מציין שמלחמת 1956 בין ישראל למצרים, שהסתיימה בתבוסה מצרית, היתה אחד הגורמים שסיימו את תקופת הציפייה בקרב הפלסטינים בישראל, ובתוכם גם העקורים – התקופה שבה הפלסטינים התייחסו לישראל כאל תופעה זמנית וחולפת. בנוסף, במהלך שנות החמישים לחצה ישראל על העקורים במטרה לשכן אותם בכפרים שאליהם גלו, ולשם כך הקימה ועדות שונות כמו הרשות ליישוב הפליטים והוועד להעברת התושבים, שהציע לעקורים למכור את רכושם או לקבל רכוש חלופי.⁴ אלחאגי (1988) מציין עוד כי העדרה של התארגנות פוליטית ארצית הכזיבה את תקוותם של העקורים לשיבה, וגרמה בין היתר לסיום שלב הציפייה.

השלב השלישי, שלב ישיבת הקבע, החל בשנת 1957, שבה החלו חלק מהעקורים לקנות אדמות בכפרים שאליהם גלו ולבנות עליהן בתים למשפחותיהם.

העקורים: נתונים דמוגרפיים

מספרם של העקורים ומאפייניהם הדמוגרפיים לא מופיעים בשנתון הסטטיסטי של ישראל. במפקד האוכלוסין הראשון והשני, בשנים 1948 ו-1961, העקורים לא נמנו כקבוצה נפרדת משאר הפלסטינים שנותרו במולדתם לאחר הנכבה. קיימן טוען כי ניתן לייחס את העדר סיווגם לאחת משתי אפשרויות: הראשונה – הזנחת סוגיית העקורים הוא חלק מההזנחה של הפלסטינים בישראל מאז הקמת מדינת ישראל; השנייה, חוסר רצון של הגופים הרשמיים בישראל למשוך תשומת לב לקיומה של סוגיה כזו באמצעות כלים ואמצעים לסיווגם, משום שיצירת נתונים כאלה עלולה להזכיר כי בעיית הפליטים שנולדה כתוצאה מהנכבה קיימת גם בתוך ישראל, למרות היקפה המצומצם ואופיה השונה (Kamen, 1987).

⁴ וקים (2001) וכבהא וברזילי (1996) מציינים שרק אחוז קטן מהעקורים נענו להצעות הרשויות הישראליות, ונראה כי הדבר קשור בתנאים שמהם סבלו בעקבות הנכבה.

וקים (2001) מתייחס להערכת מספרם של העקורים: בשנת 1950 העריכה אונרו"א את מספרם ב-46 אלף נפש,⁵ כלומר כ-30% מכלל התושבים הערבים שנתרו בתחומי ישראל באותה תקופה (156 אלף). וקים מדגיש כי הערכה זו מתייחסת לפלסטינים שנעקרו בשנת 1948 בלבד, ואינה כוללת את הפלסטינים שנעקרו אחרי 1948, שלא הוזכרו בסטטיסטיקות של אונרו"א. לדבריו, שיעורם של העקורים הוא 25%-30% מכלל התושבים הפלסטינים בישראל. מהערכות אלה עולה כי מספרם של העקורים מונה יותר מ-250 אלף פלסטינים. וקים אינו מציין במאמרו לאיזו שנה מתייחסים הנתונים שהא מביא. הערכות שונות מצינות כי מספרם של הפלסטינים שנעקרו לאחר הקמת מדינת ישראל מגיע לכ-75 אלף פלסטינים בתוך ישראל (בדיל, 2003).

מפקד האוכלוסין הראשון שכלל נתונים מדויקים לגבי מספר העקורים בישראל הוא המפקד שערכו בסוף שנת 2004 עמותת הגליל – עמותת ארצית למחקר ושירותי בריאות, ורכאז- מאגר הנתונים על המיעוט הפלסטיני בישראל ומדה אלכרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי. מפקד זה הגדיר את העקורים כ"פלסטינים שאולצו לנטוש את בתיהם ולעבור למקום מגורים אחר בתוך ישראל כתוצאה מהמלחמה ו/או כתוצאה ממדיניות ממשלת ישראל או אחרים. הגדרת העקורים כוללת את כל העקורים ובני משפחותיהם, וכן את צאצאיהם, כך שילדיו של אבא עקור נחשבים גם הם לעקורים. הגדרה זו לא כוללת את הפלסטינים שנעקרו מכפריהם ושבו אליהם לאחר מכן, אף על פי שחוק נוכחים-נפקדים חל עליהם גם במקרה הזה (עמותת הגליל ורכאז ומדה אלכרמל, 2005, עמ' 36). על פי הגדרה זו מצא המפקד כי 15.1% מכלל הפלסטינים בישראל הם עקורים.

מההתפלגות היחסית של העקורים לפי אזור⁶ עולה כי 12.8% מתושבי אזור הצפון, 20.5% מתושבי אזור המרכז ו-22.7% מתושבי אזור הדרום הם עקורים. במילים אחרות, השיעור הגבוה ביותר של עקורים נמצא באזור הדרום.

מההתפלגות היחסית של העקורים לפי מין עולה כי 15.2% מהגברים הם עקורים, וכמוהם שיעור כמעט זהה של הנשים (15.1%). בהתאם להגדרה (הבעייתית) של המפקד, כי העקורים הם בניהם ובנותיהם של אבות עקורים, ולא של נשים עקורות, עולה כי ישנה קבוצה שאינה כלולה בהגדרת העקורים, וייתכן שחבריה רואים בעצמם עקורים. אילו כללה ההגדרה את ילדי הנשים העקורות היה מספרם של העקורים גבוה יותר, וכך גם שיעורם בתוך יתר הסיווגים. נתונים אלה יכולים אולי להסביר את ההבדלים בחישוב מספר העקורים, בין היתר את ההערכות של וקים (2001), שאינן מתבססות על מפקד אוכלוסין כולל.

מההתפלגות היחסית של העקורים לפי סוג היישוב⁷ עולה כי 16.8% מתושבי היישובים שאוכלוסייתם מונה יותר מ-15 אלף נפש הם עקורים, וכך גם 11.6% מתושבי היישובים

⁵ אלחאגי' (1986) מציין כי ההערכות אודות מספרם של העקורים בשנת 1948 נעות בין 31 אלף ל-50 אלף נפשות (עמ' 654).

⁶ לפי מפקד זה **אזור** מוגדר כ"החלוקה הגיאוגרפית האזורית המקובלת במוסדות הרשמיים המקומיים ואיחוד מחוזי הצפון וחיפה יחד (אזור ואדי עארה שייך למחוז חיפה) – האזור הגדול ביותר מבחינת מספר התושבים ומבחינת מספר היישובים הערביים. אזור המרכז כולל את מחוז המרכז, מחוז תל-אביב ומחוז ירושלים יחד. אזור הדרום כולל את מחוז הדרום (הנגב)" (עמותת הגליל ואחרים, 2004, עמ' 33).

שאוכלוסייתם מונה 5-15 אלף נפש, 13.9% מתושבי היישובים שאוכלוסייתם מונה לא יותר מ-500 נפשות, ו-17.9% מתושבי היישובים הבדווים. מכאן ניתן ללמוד כי אין הבדלים משמעותיים בין סוגי היישובים השונים; עם זאת, ניתן לומר שהשיעור הגדול ביותר של עקורים נמצא ביישובים הבדווים. ממצא זה מקורו במדיניות הישראלית המתמשכת של גירוש הערבים הבדווים וההשתלטות על אדמותיהם, במיוחד כפרי הדרום שישראל אינה מכירה בהם.

מההתפלגות היחסית של העקורים על-פי אופי היישוב⁸ עולה כי 28.2% מכלל התושבים הערבים בערים המעורבות הם עקורים, וכמוהם 14.1% מכלל תושבי היישובים הערביים. מכאן שיותר מרבע מהתושבים הפלסטינים בערים המעורבות הם עקורים. שיעור גבוה זה יכול להיות מוסבר בגירושם של מרבית תושבי הערים הפלסטיניות במהלך הנכבה: מרבית הפלסטינים בערים נעקרו, ומאלה שנשארו בעירם נמנע לחזור לבתיהם בעיר והם נשארו עקורים בעירם. בנוסף, עקורים רבים שגורשו מכפרים פלסטיניים בתקופת הנכבה ואחריה גלו לערים אלה.

מההתפלגות היחסית של העקורים על-פי דת עולה כי שיעורם של העקורים המוסלמים והנוצרים דומה (16.8% ו-14.5% בהתאמה), בעוד שאין עקורים דרוזים.⁹

המקומות שאליהם גלו העקורים

המקומות שאליהם גלו העקורים נקבעו על ידי כמה גורמים: הכיוון שממנו פלשו הכוחות הציוניים אל הכפר, קירבה גיאוגרפית לכפרים אחרים, מספר התושבים שנעקרו, והצטרפות עקורים מכפרים אחרים. לפעמים היו אלה הכוחות הציוניים שקבעו את כיוון יציאתם של העקורים מכפריהם. בכל אופן, ברוב המקרים עברו העקורים לכפרים שטרם נכבשו בידי הכוחות הציוניים, מתוך הנחה כי שם יוכלו להשתקע עד יעבור זעם והם ויוכלו לשוב לכפריהם (מוסא, 1987; Kamen, 1987).

במהלך החיפוש אחר מקלט, ובמקרים שבהם נקלעו העקורים לכפרים שבהם לא חשו בטוחים, הם המשיכו לחפש מקום מקלט אחר. במקרים המעטים שבהם פנו לכפרים עקורים אחרים, אילצו אותם הכוחות הציוניים לעזוב וללכת בכיוון גבול ירדן או גבול לבנון (Kamen, 1987).

לא כל העקורים מאותו הכפר גלו למקום אחד. במקרים רבים הם התפזרו על פני כמה כפרים שניצלו מהריסה וגירוש. מרבית העקורים נמצאים בצפון, בעיקר בגליל (וקים, 2001). מתוך 162 כפרים

⁷ המפקד מגדיר את סוג היישוב כך: **יישוב עירוני "א"** הוא יישוב הכולל יותר מ-15 אלף נפשות; **יישוב עירוני "ב"** יישוב שכולל 5-15 אלף נפשות; **יישוב כפרי** מונה לא יותר מ-5000 נפשות; **יישוב בדווי** הוא יישוב המוגדר ברשויות כיישוב בדווי מבחינה היסטורית-חברתית.

⁸ **אופי היישוב** במפקד זה מוגדר כך: **יישוב מעורב** הוא יישוב שמתגוררים בו יהודים וערבים; **יישוב לא מעורב** הוא יישוב שמתגוררים בו ערבים בלבד.

⁹ למידע נוסף על הכפרים העקורים ועל מספר העקורים מתחילת שנות החמישים ראו: סבאע-ח'ורי, 2009.

שנהרסו כליל בגליל ובצפון, נשארו עקוריהם של 44 כפרים בלבד, כלומר מ-118 כפרים שנעקרו ונהרסו לא נשאר אף פלסטיני (Kamen, 1987, pp. 470-471).

מתוך אותם 44 כפרים עקורים שחלק מתושביהם נשארו במולדתם, ישנם 12 כפרים שרוב תושביהם נשארו במולדת. אלה הם אלמג'דל, אללג'יון, אלדאמון, אלבירוה, אקרית, בירעם, אלרויס, חדת'יה, מעלול, אלמפתח'רה, אלמנסורה, קומיה. מתוך 33 הכפרים הנותרים נשארו מתי מעט, בין 1% ל-17% (כבהא וסרחאן, 2004);

(Kamen, 1987). 47 כפרים וערים (מתוך 67 כפרים וערים ערביות שנותרו בצפון לאחר הנכבה) קלטו עקורים, ובהם נצרת, מע'אר, טמרה, ג'דידה, דיר אלאסד, כאבול, שפרעם, אלראמה, אלבקיעה (פקיעין), אלבענה, גיש, תרשיחא, כפר כנא, דיר חנא, עכברה, אלריינה, עילוט, משהד, עראבה, פסוטה, דאלית אלכרמל, מעיליא, אלמזרעה, דנון, אבו סנאן, כפר יאסיף, אל-מכר, אלנאעורה, סנדלה, מג'ד אלכרום, אעבלין, עילבון ויאפת אלנאסרה (יפיע) (וקים, 2001; Kamen, 1987). באזור המשולש קלטו עקורים אום אל-פחם, מועאווייה, מוסמוס, עארה, מושיירפה, זלפה, ברטעה וכפר קרע (כבהא וסרחאן, 2004, כבהא וברזילי, 1996), וכמוהם הכפר פוריידים שבמישור החוף (כבהא וברזילי, 1996, עמ' 6).

בתחילת שנות החמישים היוו העקורים אחוז גבוה מכלל התושבים בחלק מהכפרים. בכפרים מג'ד אלכרום, גיש וטמרה היו שליש מהתושבים עקורים; בנצרת ובכפר יאסיף היו רבע מהתושבים עקורים; ביפיע, באלמכר וג'דידה היו יותר ממחצית התושבים עקורים; בעראבה, אבו סנאן, דיר חנא ואלבענה פחות מ-10% היו עקורים (Kamen, 1987, p.474). גם בכפרים כמו פוריידים, גילגוליה ואום א-פחם היוו העקורים אחוז גבוה יחסית מבין התושבים, אך אין בידינו נתונים לגבי שיעורם.

חלק מהעקורים פנו לערים ערביות שנפלו תחת שליטת ישראל ונודעו מאוחר יותר בשם "ערים מעורבות" – עכו, יפו, לוד, רמלה וחיפה. חלקם התגוררו בהן במקור וחלק אחר גלה אליהן מכפרים עקורים סמוכים. כדוגמה להולדת בעיית העקורים בערים המעורבות מזכיר ג'וזף שפלא את המקרה של עכו: בשנת 1948, בזמן שהכוחות הציוניים תקפו את העיר ועקרו את תושביה, מספר קטן של עקורים פנו לבתים שעמדו כעת ריקים בעיר העתיקה משום שתושביהם גורשו או ברחו בנסיבות המלחמה, ואשר הופקעו בידי האפוטרופוס על נכסי הנפקדים תוך שימוש בחוק "נכסי הנפקדים" (Schechla, 2001). העקורים התגוררו באותם בתים כ"דיירים מוגנים" (ללא בעלות על הקרקע ועם תשלום דמי שכירות נמוכים). דוגמה נוספת היא עקורי חיפה. קיימן (1988) מציין כי מספר העקורים שנותרו בחיפה לאחר הנכבה היה קטן יחסית, וכי מרביתם הם תושביה המקוריים, והשלטונות הישראליים הרשו להם לחזור לעיר לאחר עקירה זמנית. כשאר העקורים בערים המעורבות – יפו, לוד ורמלה – גם עקורי חיפה לא הורשו לשוב לבתיהם המקוריים. גם אלה שלא אולצו לנטוש את בתיהם לא הורשו להישאר בהם, במיוחד בבתיים הנמצאים באזורים שמחוץ לשכונות שהוקצו לתושבים הערבים (Kamen, 1988).

המעמד החוקי של העקורים ונכסיהם

השלטונות הישראליים מנעו מהעקורים לשוב לבתייהם והפקיעו את אדמותיהם ורכושם¹⁰ באמצעות חוקים שונים, במיוחד ההוראות לשעת חירום בנוגע ל"נכסי נפקדים" משנת (1948), ו"חוק נכסי הנפקדים" (1950).¹¹ על פי החוק הישראלי נחשבים העקורים לנפקדים, אף על פי שנשארו במולדתם, רק משום שנטשו את כפריהם המקוריים, ובלי קשר לנסיבות שאילצו אותם לעקור מהם. אף כי ישראל העניקה להם אזרחות בהתאם לחוק האזרחות (1952), נמנע מהם באופן שיטתי לשוב לבתייהם ולאדמותיהם ולקבל בחזרה את רכושם (מסאלחה, 2003). על פי הוראות החירום הנוגעות לנכסי הנפקדים (1948), הועברו כל נכסי הפליטים לידי ה"אפוטרופוס על נכסי נפקדים". הגדרת הנפקדים נוסחה בהתאם לתקנות שעת חירום כך שכללה גם את כל העקורים. תקנות אלה העניקו ל"אפוטרופוס על נכסי נפקדים" סמכות זמנית בלבד בנוגע לשימוש בנכסיהם (גיריס, 1967). הרשות המחוקקת פעלה להשלמת "האספקט המשפטי" להשתלטות על נכסי הנפקדים, ובשנת 1950 חוקקה את "חוק נכסי נפקדים". חוק זה העניק לאפוטרופוס על נכסי נפקדים סמכות לשמור על הנכסים ולנהלם ולסלק את המתגוררים בנכס. האפוטרופוס נחשב לבעלים של הנכס כל עוד לא הוכיח ה"נפקד" שהיה נפקד או שהוא מפסיק להיות נפקד בעיני החוק, דבר שלפי כל התקדימים המשפטיים בהקשר זה נחשב לבלתי אפשרי (גיריס, 1967; כהן, 2000; מסאלחה, 2003). במילים אחרות, החוק לא מעניק ל"נפקד" זכות להשיב אליו את רכושו, בין אם הוא פליט ובין אם עקור. החוק נוסח במיוחד כדי שיכלול את העקורים מבין אזרחי ישראל וכדי למנוע מהם לשוב לכפריהם ולבתייהם.

התביעה לשיבה ועמותת ההגנה על זכויות העקורים בישראל

העקורים החלו לדרוש לשוב לכפריהם מיד עם גירושם, והקימו ועדות מקומיות כדי לתבוע את שיבתם (כמו הוועדים של אקרית, בירעם, אלע'אבסייה, ספוריה ועוד). התארגנות זו לא קיבלה אופי ארצי, והמאבק המשפטי התנהל לגבי כל כפר באופן נפרד (כמו במקרים של אקרית, בירעם או אלע'אבסייה). במקרים אחרים נהגו עקורים לשלוח מכתבים אישיים למשרדי הממשלה בדרישה לשוב לכפריהם, כמו במקרים של אלדאמון, אלרויס, וערת אלסריס, אלטירה (טירת הכרמל), טבריה וקיסריה (כהן, 2002; Kamen, 1987, pp. 491-492).

את העדרה של התארגנות ארצית עד תחילת שנות התשעים ניתן לייחס לכמה סיבות: **הראשונה** היא הממשל הצבאי שהושת על האזרחים הפלסטינים מ-1948 ועד 1966, ומנע מהם כל תנועה בין כפר למשנהו ללא היתר. הממשל הצבאי מנע אפשרות לגיבוש ולהתארגנות פוליטית של הפלסטינים בישראל באופן כללי, ומובן כי מנע כל התארגנות ארצית של העקורים; **הסיבה השנייה** היא המיקום

¹⁰ נכסיהם של העקורים בתוך ישראל מוערכים בכ-300 אלף דונם, שישראל הכריזה עליהם כ"נכסי נפקדים" (מסאלחה, 2003, עמ' 159).

¹¹ ישראל חוקקה כשלושים חוקים שהפכו את האדמות הפרטיות (שרובן המוחלט היו בבעלות ערבית) לאדמות מדינה, ולמעשה לטובת "העם היהודי", כלומר הדירו את האזרחים הפלסטינים מהבעלות על הקרקע והשימוש בה. בהתאם לחוקים אלה, ובמיוחד לפי חוק יסוד: מקרקעי ישראל וחוק רשות הפיתוח, הוכרזו רוב האדמות כאדמות מדינה (כ-93%) (מסאלחה, 2003; יפתחאל, 2001).

הגיאוגרפי של העקורים. בכמה מקרים פנו העקורים לגור בתוך כפריהם עצמם, וכך הצליחו להתארגן בוועדות מקומיות. **הסיבה השלישית** קשורה בעוצמת הזיכרון המקומי הפלסטיני, שבא לידי ביטוי בהתארגנות פוליטית מקומית. כך למשל, הזיכרון המקומי של עקורי מעלול, החוויות החברתיות והפוליטיות המשותפות שלהם, יחסי הקירבה והשכנות, הם שחיברו בין תושבי הכפר ועזרו להם להתארגן כאשר הדבר התאפשר.

בתחילת שנות התשעים החלה התארגנות ארצית של העקורים במטרה לשוב לכפריהם ופעילות לשיקום הזיכרון הקולקטיבי. בשנת 1995 התארגנו רוב הוועדות המקומיות של העקורים במסגרת העמותה להגנה על זכויות העקורים. יש לציין כי הוועדות של אקרית ובירעם לא הצטרפו לעמותה הארצית, היות שהן סבורות כי המקרה שלהם מיוחד בגלל החלטות בג"ץ להשיבם לכפריהם. ההחלטה הראשונה היתה בשנת 1951, כך שהם תובעים לשוב אל כפריהם במסגרת ההליך המשפטי – הליך שעמותת ההגנה על זכויות העקורים עדיין לא ניהלה.

הרעיון להקמת ארגון עקורים נולד בעקבות ועידת מדריד בשנת 1992 והשיחות בין ישראל לפלסטינים, כיוון שעניינם של העקורים לא עלה בדיונים בין הצדדים. הקמת העמותה הארצית בשנות התשעים קשורה בהתפתחויות הפוליטיות בקרב הפלסטינים בישראל והאופן שבו תפסו את עצמם ואת מעמדם בתוך ישראל לאחר הסכם אוסלו.

עמותת העקורים תובעת ממדינת ישראל לבטל את החוקים המגדירים אותם כ"נפקדים" ולהשיב אותם ואת הפליטים לכפריהם ולעריהם בהתאם להחלטה 194 של האו"ם בדבר שיבה או פיצויים. במקרים מסוימים מדגישה העמותה את העובדה כי העקורים הם אזרחי מדינת ישראל, ולפיכך ישראל חייבת לאפשר להם לשוב לכפריהם. אזרחותם מפריכה בעיניהם את הטענה של ישראל כי שיבת הפליטים מהווה סכנה דמוגרפית ומאיימת על אופיה היהודי. עם זאת, ועד העקורים לא דן עד כה בהשלכות של הדגשת אזרחותם הישראלית.

העמותה מחייה את זיכרון הכפרים העקורים באמצעות תהלוכת השיבה השנתית במסגרת הפעולות לציון יום הנכבה, ובמיוחד בתאריך ההכרזה על הקמת מדינת ישראל (יום העצמאות), כדי להבליט את הצד השני של "עצמאות ישראל", כלומר הנכבה של העם הפלסטיני (כהן, 2000). בהקשר זה יש לציין שפעילותם של העקורים תרמה במידה רבה לשיח הכללי על הנכבה והעקירה בקרב הפלסטינים בישראל.¹² תביעת העמותה לתקן את העוול ההיסטורי שישראל גרמה לפליטים מהווה תקדים בשיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל וביחסיהם עם הממסד והחברה בישראל. מידת העיסוק בסוגיית הפליטים הפלסטינים השתנתה מתקופה לתקופה בהיסטוריה של העם הפלסטיני, שכן שאלת הפליטים לא תמיד עמדה בראש מעייניהם של המוסדות הלאומיים הפלסטיניים (Sayigh, 2007). גם

¹² ראו למשל: "הודעת הסיכום של הוועדה המכינה לוועידת השיבה והשלום הצודק" מיום 14.5.2007 שארגן ועד העקורים יחד עם עמותת אל-תעאוון, ארגון אתיג'אה, זוכרות ומכון אמיל תומא בשלוש השנים האחרונות: "שנה נוספת חולפת על הנכבה של העם הפלסטיני, שהשלכותיה ממשיכות יום-יום מאז 1948. הנכבה אינה אירוע או מקרה חולף, אלא מציאות קיימת של אסון וקיפוח היסטורי הממשיכים להוות האירוע המכונן בהיסטוריה המודרנית של העם הפלסטיני".

החומר נשלף מהאתר ב- 10 ביולי 2008.

בתוך ישראל, המפלגות הפוליטיות והמוסדות הפלסטיניים לא תמיד העלו את הנושא, ולא תמיד העלו דרישות להשיב את העקורים לכפריהם. אחרי הסכם אוסלו, ובעקבות ההתארגנות הארצית וההשפעה הפוליטית של העקורים, החלו לדון בכך יותר, ואז גם קמה התנועה לזכות השיבה (סבאעי-ח'ורי, 2006).

עמותת העקורים מארגנת סדנאות שונות לבתי הספר ולמוסדות, במטרה להעלות את המודעות הפוליטית בכל הקשור לנכבה ולפליטות. הוא פועל בשיתוף עם ארגונים אחרים (כמו למשל ארגון אלאקצא) לשימור מקומות קדושים בכפרים העקורים, ומקיים קורסי הכשרה של מדריכות ומדריכים כדי שיוכלו להדריך סיורים לערים ולכפרים העקורים. קורסים אלה כוללים היבטים היסטוריים, גיאוגרפיים ופוליטיים הנוגעים לכפרים, לפליטים ולעקורים, ומטרתם להחיות את זיכרונם של כפרים אלה בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני כדי שהדורות הבאים יידעו מהם פליטים ועקורים, במיוחד על רקע הניסיונות המתמשכים של הממשד הישראלי להעלים נושאים אלה מהזיכרון הפלסטיני. הקמת עמותת העקורים מיצבה את סוגייתם בהקשר פלסטיני בתוך ישראל ומחוצה לה ותרמה לחיזוק הקשרים בין הפלסטינים בישראל לפלסטינים בגלות, למרות ניסיונותיה של ישראל לראות בעקורים בעיה פנים-ישראלית ולהפריד בין העיסוק בפליטים שבתחומיה ובין השאלה הפלסטינית. ■■■

* אריז' סבאעי-ח'ורי היא עמיתת מחקר במרכז מדה אלכרמל, ודוקטוראנטית בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת תל-אביב.

ביבלוגרפיה

עברית

מוסא, חסן (1988). **החלוקה הגיאוגרפית של הפליטים הערבים במולדת באזור הגליל 1948-1987**. עבודת מאסטר (לא פורסם). אוניברסיטת חיפה

כבהא, מוסטפא וברזילי, רונית (1996). **פליטים בארצם: פליטים פנימיים במדינת ישראל 1948-2006**. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

סבאעי-ח'ורי, אריז' (2006). **בין שבות לשיבה: עיונים בשיח הפלסטיני בישראל**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך אוניברסיטה.

סבאעי-ח'ורי, אריז' (2009). "העקורים הפלסטינים בישראל". אצל נדים רוחאנא ואריז' סבאעי-ח'ורי (עורכים). **הפלסטינים בישראל: המדריך לסוגיות היסטוריות, פוליטיות, וחברתיות**. מדה אלכרמל-המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

אנגלית

Al-Haj, M. (1988). The Arab internal refugees in Israel: the emergence of a minority within the minority. *Immigrants and minorities*, 2, 149-165.

- Al-Haj, M. (1986). Adjustment patterns of the Arab internal refugees in Israel. *Internal Migration*, 24(3), 651-674.
- Kamen, C. (1987). After the catastrophe I: The Arabs in Israel, 1948-1951. *Middle Eastern Studies*, 23(1), 453-493.
- Kamen, C. (1988). After the catastrophe II: The Arabs in Israel, 1948-1951. *Middle Eastern Studies*, 24(1), 68-109.
- Schechla, J. (2001). The invisible people come to light: Israel's 'internally displaced' and 'unrecognized villages'. *Journal of Palestine Studies*, 31(1), 20-31.
- Sayigh, R. (2007). Palestinian refugee women stories of home and homelessness: Towards a new research agenda. *Review of Women Studies*, 4, 9-25.
- Segev, T. (1986). *1949 -- The first Israelis*. New York: The Free Press.

ערבית

- אגודת הגליל, רכאז, ומדה אלכרמל (2005). **הפלסטינים בישראל – סקר חברתי כלכלי – התוצאות העיקריות**. שפרעם: אגודת הגליל – עמותה ארצית למחקר ושירותי בריאות.
- בדיל (2003). **הפלסטינים העקורים בפנים – הגנה בינלאומית ופתרונות קבע**. בית לחם: בדיל – מרכז מידע לזכויות הפליטים הפלסטינים.
- בדיל (2001). **השיבה לבתיהם – הפתרון הצודק והקבוע לבעיית הפליטים הפלסטינים**. בית לחם: מרכז מידע לזכויות הפליטים הפלסטינים.
- ג'רייס, צברי (1967). **הערבים בישראל**. ירושלים: הליגה הערבית בירושלים.
- וקים, וקים (2001). פליטים במולדתם: הנוכחים הנפקדים בישראל. **כתב עת המחקרים הפלסטיניים**. 104-90, 46/45.
- יפתחאל, אורן (2001). **קרקעות, תכנון ואי-שוויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל**. רמאללה: מדאר – המרכז הפלסטיני למחקרים ישראלים.
- כבהא, מוסטפא ונמר סרחאן (2004). **ארץ אלרוחה בתקופת המנדט הבריטי, אלסנדיאנה כדוגמה**. רמאללה: דאר אלשורוק לפרסום והפצה.
- כבהא, מוסטפא ונמר סרחאן (2000). **בשיר אברהמים אלקאזי, המהפכן בהתקוממות 1936-1939**. רמאללה: דאר אלשורוק לפרסום והפצה.
- כהן, הלל (2000). **הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948**. ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- מסאלחה, נור אלדין (1997). **יותר אדמה, פחות ערבים: מדיניות הטרנספר הישראלית ויישומה 1949-1996**. רמאללה: מדאר – המרכז הפלסטיני למחקרים ישראלים.
- מסאלחה, נור אלדין (2003). **ישראל ומדיניות ההכחשה הציונית והפליטים הפלסטינים**. רמאללה: מדאר – המרכז הפלסטיני למחקרים ישראלים.

הנכבה

ד"ר הונידה ע'אום*

הנכבה היא האסון אשר פקד את בני העם הפלסטיני בשנת 1948 בעקבות הטיהור האתני שביצעו הכוחות היהודיים (מאוחר יותר, הישראלים), אשר פעלו לטהר את פלסטין מתושביה המקוריים כדי להקים בה מדינת לאום יהודית.

פעולות הטיהור האתני גרמו לגירוש מחצית התושבים הפלסטינים מפלסטין ההיסטורית, ו-85% מהפלסטינים שחיו בתוך גבולות מה שנודעה מאוחר יותר כמדינת ישראל. תושבים אלה הפכו לפליטים במדינות ערב השכנות, וכן בגדה המערבית וברצועת עזה. מלבדם נהרגו ונפצעו אלפי פלסטינים (Abu-Sitta, 1999). הכוחות היהודיים ביצעו במהלך המלחמה ואחריה פעולות רחבות היקף של הרס ומחיקה של כפרים ומרכזים עירוניים. במסגרת פעולות אלה הושמדו כליל מאות כפרים פלסטיניים, וחמש ערים התרוקנו מתושביהן הערבים: ספד (צפת), ביסאן (בית שאן), טבריא, באר שבע ומגידל-עסקלאן (אשקלון). גורל דומה היה מנת חלקן של שכונות היוקרה של ירושלים – קטמון, בקעה וטלביה – ושל מרבית התושבים ביפו, חיפה, ולוד ורמלה. נצרת היתה העיר היחידה שניצלה מהרס והגליה, בזכות הוראות חד-משמעיות שנתן בן-גוריון שלא רצה לעורר את חמתו של הוותיקין ושל העולם הנוצרי (עבד אלג'ואד, 2006).

בתקופה שמ-29.11.1947 (החלטת החלוקה) עד יולי 1949 (עת נחתם הסכם הפסקת האש האחרון עם סוריה), ביצעו הכוחות הציוניים פעולות צבאיות לגירוש הפלסטינים מארצם באמתלה של הגנה עצמית (Pappe, 2006; Khalidi, 2005; 1961; 1959). כתוצאה מכך הפכו כ-780 אלף מתושבי פלסטין לפליטים (Abu-Lughod, 1971, p. 161). תושבים אלה התגוררו לפני הנכבה ב-532 כפרים וערים, ואדמותיהם מהוות 92.6% משטח ישראל (אבו סתה, 1997).¹

יחד עם הנכבה החלה פעילות ענפה ומיידית לחיסול הסמלים הערביים ואופיה הערבי של הארץ, כמו גם השמדה של המרחב התרבותי, החברתי והסימבולי הפלסטיני. פעילות זו לוותה בתהליך כפול של עברות המרחב וייחודו.² בתי הפליטים במרבית הערים הערביות במהגרים יהודים אוכלסו, ובמקביל

¹ להרחבה בנושא ראו בערבית: אבו סתה, סלמאן (1997). "זכות השיבה היא קדושה, חוקית ואפשרית", עיתון אל-דוסטור, כתבה בהמשכים, 3.9, 4.9, 10.9, 13.9.2007.

<http://www.rorcongress.com/arabic/articles/13-09-1997.htm>

החומר נשלף מהאתר ב-2 אפריל 2008.

² ב-19.3.1969 תיאר משה דיין בפרוטרוט את תהליך ייחודה והעברתה של פלסטין לישראל בהרצאה שהעביר בפני קבוצת סטודנטים מהטכניון, ואשר התפרסמה ב"הארץ" ב-4.4.1969: "יישובים יהודיים נבנו במקום כפרים ערביים. אתם אפילו לא יודעים את השמות של אותם כפרים ערביים, ואני לא מאשים אתכם, בגלל שספרי הגאוגרפיה לא קיימים יותר. לא רק הספרים אינם קיימים, אלא גם הכפרים הערביים אינם. נהלל קם במקום מעלול; קיבוץ

הוחלפו שמות פלסטיניים בשמות תנ"כיים, ציוניים ויהודיים חדשים (Benvenisti, 2000). במסגרת מחיקת הזהות הפלסטינית וביסוס המדינה היהודית הוחלפו גם שמות הרחובות והשכונות ושמות הערים (סעדי, 2006, עמ' 58).

הרס המרכז העירוני הפלסטיני גרם לעיכוב תהליכי ההתפתחות והמודרניזציה שהחלו אז לצמוח, בעיקר בערים, והשפיעו ישירות על ההווה והעתיד של הפלסטינים. במהלך פעולות הביזה וההרס אבד חלק ניכר מהמורשת התרבותית הפלסטינית, בייחוד זו הכתובה (עבד אל-ג'ואד 2006, עמ' 11): ספריות ציבוריות, עיתונות כתובה, רישומי טאבו, וכן רישומי מכללות, בתי ספר, בתי חולים ובנקים. הרס הערים ריסק את שכבת האינטליגנציה הצומחת, הגלה את המנהיגים ומוטט את המבנה המעמדי של החברה הפלסטינית. אלה שנשארו בשטח שהפך מאוחר יותר לישראל היוו "מיעוט מובס ששיך לעם מובס" (בשארה, 2000). מרביתם היו פלאחים (למעט בנצרת ובשפרעם) שחיו ביישובים כפריים בגליל ובמשולש, ומיעוטם בדווים מן הנגב.

הנכבה: לידת המושג

מבחינת הפלסטינים, משמעות הנכבה היא אובדן המולדת, התמוטטות החברה וכישלון המפעל והחלום הלאומי (סעדי, 2006, עמ' 58). אלה שהפכו לפליטים חוו כעת את החיים בגלות מחוץ למולדת, ואילו ניכור וזרות במולדת היו מנת חלקם של מי שהיו לאזרחים במדינה שקמה על חורבות המרחב שלהם.

קונסטנטין זריק היה הראשון שכינה את אירועי 1948 בשם "נכבה". ספרו "משמעות הנכבה" התפרסם בביירות בשנת 1948, ובו הוא כותב: "אין להתייחס לתבוסת הערבים בפלסטין כאל נכבה פשוטה או כאירוע אשר יעבור מן העולם. מדובר במשמעות העמוקה של המילה, ובמצוקה שהיא אחת הקשות שפקדו את הערבים בהיסטוריה הארוכה ומלאת האסונות שלהם" (זריק, [1948]1994, עמ' 11). זריק הוסיף שהטרגיות שבנכבה גלומה בכך שהיא השפיעה אפילו על המבנה התרבותי והנפשי של הפלסטינים: "מאות אלפי בני הארץ לא רק הוגלו מבתיהם והפכו לנוודים אובדי עצות, אלא שגם דעותיהם ומחשבותיהם ומחשבות בני מולדתם באשר הם סובלות מהגליה ונוודות ללא תכלית" (עמ' 17). על פי "ליסאן אל-ערב" ("לשון הערבים", גדול המילונים הערביים), נכבה היא "אחד מאסונות הזמן", והתווספה לה ההערה "שהאל יחוס עלינו מפניה"³. בשנת 1949 פרסם המשורר הפלסטיני

גבת במקום גיבתה; קיבוץ שריד במקום חוניפס; וכפר יהושע במקום תל אלשומן. אין מקום אחד בנוי בארץ שלא הייתה בו אוכלוסייה ערבית בעבר."

ראו: http://www.nakbainhebrew.org/images/unit2_app2+3.pdf

החומר נשלף מהאתר ב- 2 אפריל 2009.

³ ליסאן אלערב, ראו בערבית:

<http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/LisanSrchOneUtf8>

החומר נשלף מהאתר ב- 5 אפריל 2009.

בורהאן אל-דין עבושי את המחזה "רוח הרפאים של אנדלוסיה: מחזה על אודות הנכבה בפלסטין והקרב הגדול של ג'נין".

באמצע שנות החמישים פרסם ההיסטוריון הפלסטיני עארף אל-עארף את מחקרו העצום "הנכבה של פלסטין וגן העדן האבוד: 1947-1955". מחקר זה, המתפרש על פני שישה כרכים גדולים, מפרט בהרחבה את מהלך ההתרחשויות החל בהחלטת החלוקה ב-29.11.1947, עבור בקרבות הקשים בשנת 1948 ותוצאותיהם, וכלה בשנת 1955 (עארף, 1955-1951). בהקדמה למחקרו מסביר עארף מדוע יש לכנות את מה שאירע לערבים בכלל ולפלסטינים בפרט החל מהחלטת החלוקה בשם נכבה: "איך לא אקרא לכך (נכבה)? בתקופה זו פקד אותנו, הערבים בכלל והפלסטינים בפרט, אסון שכמוהו לא פקד אותנו דורות רבים: מולדתנו נגזלה, גורשנו מאדמותינו ואיבדנו מספר רב מבנינו, ומעל לכל אלה כבודנו נפגע עמוקות" (עארף, 1956-1951, חלק ראשון, עמ' 3).

השאיפות הציוניות בפלסטין

השאיפות הציוניות להקמת מדינה יהודית על אדמות פלסטין החלו להופיע ביתר שאת בסוף המאה ה-19, ובאו לידי ביטוי בקונגרס הציוני הראשון שנערך בבזל בסוף אוגוסט 1897 בראשות תיאודור הרצל ובהשתתפות 204 נציגים של קהילות יהודיות מ-15 מדינות. הקונגרס הציג את מה שנקרא מאוחר יותר "תוכנית בזל", וההחלטה העיקרית שיצאה ממנו גרסה כי "הציונות פועלת להקמת מדינה ליהודים בפלסטין, אשר תזכה בהכרה על פי משפט הכללי" (אלחות, 1991, עמ' 348). ב-2 בנובמבר 1917 התפרסמה הצהרת בלפור, בדבר תמיכתה של ממשלת בריטניה בהקמת בית לאומי ליהודים בפלסטין. בהבטחה זו הכריזה ממשלת בריטניה על כוונתה להשקיע את כל המאמצים כדי להקל על הגשמת מטרה זו. הצהרת בלפור היוותה מסגרת חשובה לקידום ההגירה היהודית לפלסטין, לתמיכה במאמצי התנועה הציונית להקים מוסדות פוליטיים וחברתיים וליצירת הגרעין של המדינה היהודית. הערבים התקוממו כמה פעמים נגד ההחלטה ונגד גישת הסחר-מכר של בריטניה כלפיהם. ההתקוממויות המפורסמות ביותר היו המחאות שפרצו בין השנים 1920-1921, אינתיפאדת אל-בוראק בשנת 1929 ("מאורעות תרפ"ט") ומהפכת הפלאחים בשנת 1936 ("המרד הערבי"). מהפכה זו קצרה כמה הצלחות, ובראשן "הספר הלבן" שהוציאה ממשלת בריטניה. "הספר הלבן" הכיל למעשה ויתור על רעיון החלוקה, קרא להקמת מולדת משותפת ליהודים ולערבים על בסיס ייצוגם היחסי באוכלוסייה, וקרא להגבלת ההגירה היהודית לפלסטין ולהגבלת יכולתם של היהודים לקנות אדמות. מהפכה זו נמשכה עד 1939, אך נתקלה בדיכוי אכזרי מצד הבריטים וגרמה להתשת הפלסטינים ולהחלשתם, מה שהביא מאוחר יותר לפגיעה ביכולתם להתמודד עם הכוחות הציוניים (כבהא, 1988, עמודים 97-101).

ב-29.11.1947 קיבלה העצרת הכללית של האו"ם את ההחלטה על חלוקת פלסטין (החלטה מס' 181), אשר קראה להקמת שתי מדינות על אדמת פלסטין – האחת יהודית והשנייה ערבית. עוד קבעה ההחלטה שירושלים תהיה תחת חסות בינלאומית. באותה תקופה התגוררו בפלסטין כ-1,400,000 פלסטינים, לעומת כ-605,000 יהודים אשר היו אז כ-30% מכלל האוכלוסייה בפלסטין. החלטת

החלוקה משנת 1947 העניקה למדינה היהודית 56% משטח פלסטין, אף על פי שרק 7% מהאדמות היו באותה תקופה בבעלות יהודית (khalidi, 2005). מנהיגי הערבים והפלסטינים, למעט חלק מהמנהיגים הקומוניסטים והליגה לשחרור לאומי, דחו את החלטת החלוקה וראו בה מעשה של עוול וקיפוח לפלסטינים. ב-15.5.1948 – היום המתוכנן לנסיגת הכוחות הבריטיים מפלסטין – הכריז דוד בן-גוריון על הקמת מדינת ישראל בחלק שיועד למדינה היהודית בתוכנית החלוקה. עד תום המלחמה וחתימת הסכמי הפסקת האש במאי 1948 סופחו לשטח זה עוד 26% מהאדמות שיועדו למדינה הערבית, ומדינת ישראל שלטה למעשה על 78% משטחה הכולל של פלסטין (כמעט 27,000 קמ"ר). 22 האחוזים הנותרים נשארו בשליטת הערבים (ירדן שלטה בגדה המערבית ומצרים ברצועת עזה).

פריצת העימותים ומעשה הטבח נגד הפלסטינים

העימותים הצבאיים בין הערבים לכוחות הציוניים החלו מיד לאחר ההכרזה על תוכנית החלוקה בנובמבר 1947, ונמשכו עד נובמבר בשנה שאחריה. כאשר פרצו העימותים בעקבות תוכנית החלוקה, לא היו הפלסטינים מצוידים כראוי לעימות צבאי. הכוחות הערביים הורכבו בעיקר מכוחות בלתי סדירים של מתנדבים מקומיים וערבים, וכללו את כוחות הג'יהאד הקדוש בהנהגת עבד אל-קאדר אל-חוסייני, צבא ההצלה בהנהגת פוויזי קאוקגי, כוחות מהצבא המצרי, והלגיון הערבי בהנהגת עבד אללה אל-תל. הכוחות הערביים הסדירים לא התערבו בקרבות עד לסיום המנדט באופן רשמי בתאריך 15.5.1948, ולאחר שהמלחמה כמעט הוכרעה לטובת הכוחות הציוניים (תמרי, 2006, עמ' 116). צבא ההצלה מנה 3,830 מתנדבים ערבים ופלסטינים, ומספר לוחמי הג'יהאד הקדוש הגיע ל-1,563 (Khalidi, 1961). הכוחות הערביים התאפיינו בחוסר ארגון ומוכנות, וזאת בנוסף למחסור גדול בציוד צבאי. במקרים רבים אף נוצרו מתחים בין צבא ההצלה לג'יהאד הקדוש, ועל כן נפגעה יכולת התיאום ביניהם ויכולתם להתנגד. הכוח הצבאי הציוני, לעומת זאת, הוערך בכ-62,000 איש, שחלקם שירתו בעבר בצבא הבריטי או בצבאות אירופיים אחרים. כוחות אלה היו מאומנים היטב והיה להם יתרון ברור בנשק ובציוד (תמרי, 2006, עמ' 116). הכוחות הציוניים הורכבו מכמה מיליציות, ובראשן ארגון ההגנה בראשות דוד בן גוריון, ה"ארגון" (האצ"ל), ארגון שטרן (לח"י) הימני הקיצוני והפלמ"ח.

יום לאחר החלטת החלוקה החל ארגון ההגנה לקרוא לכל היהודים בני 17-25 לשירות צבאי והחל בהכנת תוכנית ד' לטיהור אתני של פלסטין, אשר חתרה להשתלט על השטחים המיועדים למדינה היהודית ו"לנקות" אותם מתושביהם הפלסטינים. תוכנית ד' אושרה בדרגים הגבוהים בהנהגה הציונית. ב-10.3.1948 ערכה הנהגת ההגנה ישיבה בבית האדום (מקום מושבה של תנועת הפועלים בתל אביב) בהשתתפות 11 מנהיגים ומפקדים צבאיים בולטים ובראשות בן גוריון. בישיבה זו אושרה תוכנית ד'. עוד באותו ערב ניתנה ליחידות הצבאיות הפקודה להתכונן לגירוש הפלסטינים. ההיסטוריון אילן פפה טוען כי הפקודות נשאו אופי מפורט לגבי שיטות הטיהור האתני: שיטות הפחדה, כיתור ופיצוץ כפרים ומרכזי ערים, העלאת בתים ורכוש באש, גירוש, הרס, ולבסוף זריעת מוקשים בתוך החורבות על מנת למנוע את חזרת התושבים. המשימות חולקו בין היחידות השונות וניתנה לכל אחת מהן רשימה של הערים והכפרים שיש לפנותם" (Pappe, 2006). לרשות ההגנה עמדו

כמה פלוגות, וכל אחת מהן קיבלה רשימה של כפרים שעליה לכבוש ולהשמיד. כפרים אלה כותרו מכל הצדדים, למעט צד אחד שיועד לבריחת התושבים (כנאענה, 2000; Pappe, 2006).

הכוחות הציוניים ביצעו מספר רב של מעשי טבח כדי להפחיד את התושבים הפלסטינים ולהאיץ בהם לעזוב את יישוביהם. ב-31.3.1948 מיקשה כנופיית שטרן את הרכבת המהירה מקהיר לחיפה, וכתוצאה מכך נהרגו 40 בני אדם ו-60 נפצעו. ב-1.3.1948 הפגיזה קבוצה מכנופיות ההגנה את רכבת חיפה-יפו ליד נתניה, וכתוצאה מכך נהרגו 40 נוסעים. ב-9.4.1948 הפתיעה קבוצה מכנופיות האצ"ל והלח"י את הכפר דיר יאסין שליד ירושלים וטבחה בתושבים בלי אבחנה, התעללה בגופות הקורבנות וזרקה אותן לבאר הכפר. מרבית הקורבנות היו זקנים, נשים וטף (אלח'אלידי, 1999). ב-14.4.1948 נכנסו כוחות שהשתייכו לכנופיות האצ"ל והלח"י ואשר התחזו לערבים לכפר נסר-אלדין (כ-7 ק"מ מטבריה), פתחו באש לכל עבר והפילו 50 קורבנות מתוך 90 תושבי הכפר. ב-4.5.1948 הוציאו כוחות ציוניים להורג 70 אסירים כבולים בכפר עין זייתון שבנפת ספד (צפת). יחידה של גבעתי ביצעה טבח בכפר אבו שושה שבנפת רמלה ורצחה בדם קר 60 מתושביו.⁴ ב-22.5.1948 ביצעו חיילי חטיבת אלכסנדרוני טבח בכפר טנטורה לאחר שנכבש: הם ירו אש חיה, רצחו 220 תושבים וקברו אותם באחד מבתי הקברות. מאוחר יותר הוקם במקום חניון מכוניות המשרת את הנופשים בחוף ההתנחלות דור שמדרום לחיפה (כ"ץ, 1998; פפה, 2002).

רעמי התותחים לא נדמו עד חורף 1949, לאחר שהכוחות הציוניים הצליחו לממש את תוכניותם לגרש את מרבית התושבים הפלסטינים מהאזורים שעליהם הוקמה מדינת ישראל. מבחינת הערבים והפלסטינים, הנכבה הפכה לאירוע מכונן שהשפיע מבחינה אסטרטגית על כל העולם הערבי. משטרים קמו ונפלו כיוון שהבטיחו לשחרר את פלסטין. המאבק הפלסטיני יצא לדרך במטרה לתקן את העוול שנעשה לבני העם הפלסטיני והחריב את עולמו. בין מאבק אחד למשנהו ובין מלחמה למלחמה ממשיכים מרבית הפלסטינים להחזיק בתקוות השיבה הביתה, גם אם הבית הפך זה כבר לגוש של אבק. ■■■

* ד"ר הוניידה ע'אנם היא המנכ"לית של מדאר – המרכז הפלסטיני ללימודים ישראלים-רמאללה, בעבר היא הרצתה בחוגי הסוציולוגיה באוניברסיטאות פלסטיניות וישראליות.

⁴ מרכז האינפורמציה הלאומי הפלסטיני.

<http://nakba.sis.gov.ps/massacres/massacres.html>

החומר נשלף מהאתר ב-5 באפריל 2009.

ביבלוגרפיה

עברית

פפה, אילן (2002). "פרשת כ"ץ וטנטורה: היסטוריה, היסטוריוגרפיה, משפט ואקדמיה". **תיאוריה וביקורת**, 20, 191-217.

כ"ץ, תיאודור (1998). **יציאת הערבים מהכפרים למרגלות ההכרמל הדרומי ב-1948**. חיפה: אוניברסיטת חיפה, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך אוניברסיטה.

אנגלית

Abu-Lughod, J. (1971). "The demographic transformation of Palestine". In I. Abu-Lughod (Ed.): *The transformation of Palestine* (pp.139-163). Evanston: North Western University Press.

Benvenisti, M. (2000). *Sacred landscape: The buried history of the Holy Land since 1948* (M. Kaufman-Locustae, trans.). Berkeley: University of California Press.

Abu-Sitta, S. (1999). *Palestinian Refugees and the Permanent Status Negotiations Policy*. Brief no. 7, Washington, DC: Palestine Center.

Khalidi, W. (2005). "Why Did the Palestinians Leave? Revisited". *Journal of Palestine Studies*, XXXIV (2), 42-54.

Khalidi, W. (1961). "Plan Dalet: The Zionist Master Plan for the Conquest of Palestine". *Middle East Forum*, 37 (9), 22-28.

Khalidi, W. (1959). "Why Did the Palestinians Leave?". *Middle East Forum*, 24, 21-24.

Pappe, I. (2006). *The ethnic cleansing of Palestine*. London & New York: Oneworld Publications.

ערבית

אבו סתה, סלמאן (1997). "זכות השיבה היא קדושה, חוקית ואפשרית", **עיתון אל-דוסתור**, כתבה בהמשכים, 3.9, 4.9, 10.9, 13.9.2007.

אלחות, ביאן נוויהדי' (1991). **פלסטין (הסוגיה, העם, התרבות): ההיסטוריה הפוליטית מתקופת הכנענים עד 1971**. ביירות: דאר אל-אסתקלאל ללדראסה ואלנשר.

אלעארף, עארף (1956-1951). **הנכבה של פלסטין וגן העדן האבוד, 1947-1955** (6 כרכים). הגדה המערבית: דאר אלהודא.

בשאררה, עזמי (2000). **הערבים בישראל, מבט מבפנים**. ביירות: מרכז דראסאת אל-ווחדה אל-ערביה.

זריק, קוסטנטין [1948], 1994]. **משמעות הנכבה, בתוך כל כתבי הספרות הרעיונית (אל-אעמאל אל-פכריה אל-כאמלה)**. ביירות: מרכז דראסאת אל-ווחדה אל-ערביה.

אלח'אלדי, וליד (1999). **זיר יאסין, יום שישי 9.4.1948**. ביירות: מואסטת אלדראסאת אלפלסטינייה (המרכז למחקרים פלסטיניים).

כבהא, מוסטפא (1988). **מהפכת 1936 הגדולה ("המרד הערבי הגדול")**, מניעה וביטוייה. נצרת: דאר אלקבס.

כנאענה, שריף (2000). **הפזורה הפלסטינית הגירה או גירוש**. רמאללה: שמל - המרכז הפלסטיני לפליטים ופזורה.

סעדי, אחמד (2006). "הזיכרון והזהות", אצל מוסטפא כבהא (עורך). **לקראת עיצוב נרטיב היסטורי לנכבה** (עמודים 57-79). חיפה: מדה אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

עבד אל-ג'ואד, סאלח (2006). "מדוע אין ביכולתנו לכתוב את ההיסטוריה המודרנית שלנו בלי להתשמש במקורות שבעל פה". אצל מוסטפא כבהא (עורך). **לקראת עיצוב נרטיב היסטורי לנכבה** (עמודים 57-79). חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

פפה, אילן (2006). "הנכבה בעבר ובהווה". אצל מוסטפא כבהא (עורך). **לקראת עיצוב נרטיב היסטורי לנכבה** (עמודים 259-275). חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

תמרי, סלים (2006). "אלקודס 1948: השכונות שנעקרו והעומק הכפרי". אצל מוסטפא כבהא (עורך): **לקראת עיצוב נרטיב היסטורי לנכבה** (עמ' 57-79). חיפה: מדה אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

פרויקט המעקב הפוליטי

ישראל והאזרחים הפלסטינים: דוח המעקב הפוליטי הדו-חודשי של מדה אל-כרמל

אמנון שחאדה*

בסוף פברואר 2009 נפתח המושב הראשון של הכנסת ה-18, ובסוף מרץ אושרה בכנסת ממשלתו של בנימין נתניהו. שני אירועים אלה יעצבו בעתיד הקרוב את המציאות הפוליטית, המשפטית והכלכלית של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל.

תוצאות הבחירות והרכבת הממשלה החדשה עדיין לא משפיעות על חייהם של האזרחים הפלסטינים ולא קיבלו ביטוי בתהליך החקיקה והמדיניות הממשלתית, אבל כבר ניתן לראות את ניצניה. הביטויים הראשונים של השינוי עוגנו בהסכמים הקואליציוניים שנחתמו בין הליכוד לישראל ביתנו ובין הליכוד לש"ס, כפי שיתברר להלן. מפלגת ישראל ביתנו אמנם לא זכתה לממש את כל מבוקשה בהסכם, ובעיקר לא הצליחה לעגן בו את הדרישה לחוקק חוק שיתנה את האזרחות בנאמנות למדינה, אך הצליחה להכניס אליו סעיפים שיש בהם פגיעה ממשית בזכויות הפוליטיות, החברתיות והכלכליות של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. ש"ס הצליחה להגדיל את קצבאות הילדים כפי שהבטיחה במערכת הבחירות, אך ההסכם הקואליציוני מכיל תנאים שיקשו על משפחות ערביות ליהנות ממנה, בעיקר בקרב ערביי הנגב.

בדו"ח הנוכחי, המתמקד בחודשים פברואר ומרץ 2009, נפרט סוגיות אלו, ונמנה כרגיל גם התבטאויות והתנהגויות פוליטיות שמשקפות את היחס לאזרחים הפלסטינים; נסקור את ההסכמים הקואליציוניים בין הליכוד לישראל ביתנו וש"ס; נדון בתהלוכת הימין הקיצוני באום אלפחם; נזכיר ביטויי גזענות של חברות ממשלתיות ועוד. דוח זה עדיין אינו מתעד תהליכי חקיקה ומדיניות ממשלתית, היות שהממשלה רק החלה את כהונתה, אך קרוב לוודאי שהם ייכללו בדוחות הבאים.

עיגון האפליה בהסכמים קואליציוניים

במערכת הבחירות הצהיר אביגדור ליברמן כי מפלגתו תפעל לחוקק חוק אזרחות שיתנה את האזרחות בחתימה על הצהרת אמונים למדינת ישראל, וישלול את האזרחות ממי שגילה חוסר נאמנות למדינה. דרישה זו לא נכללה בהסכם הקואליציוני בין הליכוד לישראל ביתנו, אף על פי שמפלגת הליכוד אינה מתנגדת להתניה זו, כפי שהתברר במשא ומתן הקואליציוני והצהרת נציגי

הליכוד.¹ תחת זאת, בהסכם הקואליציוני מתחייבת הממשלה לפעול נגד תופעות "אי-הנאמנות באמצעות חקיקה שתשלול זכויות סוציאליות וקצבאות ממי שהינו פעיל טרור ומי שהורשע בריגול".² בסעיף 40 להסכם הקואליציוני בין הליכוד לישראל ביתנו נכתב:

הממשלה תפעל ליתן מענה לתופעות של אי-נאמנות למדינה, בין היתר באמצעות מתן סמכות בחוק לבית המשפט או לרשות מנהלית לשלול זכות לקצבאות, למענקים, לתמיכות, או לסיוע כלכלי, הניתנים על פי דין ו/או הניתנים על ידי המדינה ו/או גוף מתוקצב על ידה, למי שנמצא על ידי הגורם המוסמך כי ביצע עבירות המעניקות סמכות לשלילת אזרחות או הנו "פעיל טרור" כהגדרתו בחוק איסור מימון טרור התשס"ה 2005.

לפי הכתוב בהסכם ומניסיון העבר, מותר להניח שאוכלוסיית היעד העיקרית של סעיף זה היא האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, מה גם ששני הצדדים להסכם רואים בו תחליף קביל לחוק האזרחות שהציע ליברמן.

סעיף שני שסוכם בין שתי המפלגות קשור לשינוי חוק הבחירות לכנסת כך שיאפשר את הצבעתם של ישראלים השהים בחו"ל ואינם נציגים רשמיים של המדינה. הצעה זו באה מיד אחרי מערכת הבחירות שבה עלו קריאות להצר את מרחב הפעולה הפוליטי של המפלגות הערביות. בסעיף 34 להסכם בין הליכוד לישראל ביתנו נכתב: "הממשלה תגבש הצעת חוק ממשלתית שתאפשר הצבעה של ישראלים השהים בחו"ל ביום הבחירות, בתנאים ובתבחינים שיוסכמו על דעת הסיעות החברות בקואליציה."

הצעה זו אינה חדשה, וקדמו לה כמה הצעות דומות בשנים האחרונות.³ אמנם היא מקובלת ברוב המשטרים הדמוקרטיים, אך בהווה הפוליטית הישראלית, הצעות כאלה הן חלק ממגמה עקבית הקיימת בשנים האחרונות להקשות על ייצוגם של האזרחים הפלסטינים בכנסת. השאיפה להקטין את משקלם האלקטורלי של האזרחים הפלסטינים בישראל ולהגביר את יתרון של מפלגות הימין נאמרת בגלוי.

אחד העומדים מאחורי רעיון זה בשנת 2005 היה עוזי ארד, כיועצו של ראש הממשלה נתניהו בכהונתו בשנת 1996, ולאחר מכן כראש המכון למדיניות ואסטרטגיה ופרופסור-מומחה בבית-הספר לאודר לממשל במרכז הבינתחומי הרצליה. בזמנו אמר ארד בגלוי שהצעת החוק נועדה לחזק את אופיה היהודי של מדינת ישראל.⁴ טענתו נתמכה על ידי מחקר שהוצג לחברי סיעת הליכוד בכנסת בשנת 2005, שלפיו מתן זכות הצבעה לישראלים השהים בחו"ל תעלה את התמיכה במפלגות הימין (לדוגמה, התמיכה בליכוד תגדל ב-10% והתמיכה ביהדות התורה תגדל ב-40%). לעומת זאת, שיעור

¹ ראו "ישראל והמיעוט הפלסטיני" בגיליון "ג'דל" השני, מרץ 2009.

² הארץ, 17.3.2009. לנוסח ההסכם הקואליציוני המלא בין הליכוד לישראל ביתנו ראו כאן.

³ בשנת 2005 הוגשה הצעה דומה לכנסת ה-17. לעיון בהצעת החוק והדיון סביבה: אמטנס שחאדה 2006. ישראל והמיעוט הפלסטיני 2005. חיפה: מדה אל-כרמל, עמ' 35.

⁴ שם.

התמיכה במפלגות הערביות בחו"ל יהיה נמוך בכמעט 80% בהשוואה לשיעור התמיכה שזוכים בה בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, דבר שיקטין את ייצוג המפלגות הערביות בכנסת.⁵ מטרה זו אינה מוסתרת גם בהצעה הנוכחית.⁶ במאמר שפורסם ב"ידיעות אחרונות" אומר העיתונאי חנוך דאום: "אני מבין שבסבטקסט של החוק הזה יש רצון למזער את כוחם של ערביי ישראל. גם עם זה אין לי בעיה קשה במיוחד."⁷

עוד ניצן של אפליה מכוונת כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בהסכם הקואליציוני הוא ההטבות המיועדות לחיילים משוחררים או למי ששירת שירות לאומי חלופי. כידוע, האזרחים הפלסטינים אינם משרתים בצבא, אך בשנים האחרונות המדינה מנסה לכפות על צעירים ערבים שירות לאומי באמצעות תמריצים שונים. שימוש בשירות הצבאי או בכל שירות חלופי כתנאי לקבלת זכויות מהווה, במקרים רבים, אפליה עקיפה נגד האזרחים הפלסטינים, ומקנה לגיטימציה למדיניות האפליה. בסעיפים 38-39 בהסכם הקואליציוני בין הליכוד לישראל ביתנו מפורטות כמה הטבות. בין היתר נכתב:⁸

הממשלה תקבע ו/או תביא לידי חקיקה של חבילות הטבות לחייל משוחרר.

1. פטור מלא משכר לימוד בכל מוסד אקדמי ועד לגובה שכר לימוד שנתי של 8800 ₪. תבוצע דיפרנציאציה בפטור האמור והוא יוקצה על פי מספר חודשי השירות ועל פי אופי השירות.
2. הממשלה תפעל במטרה להקצות קרקעות לבנייה באופן המיטיב עם חיילים משוחררים... תפעל הממשלה לגרום להקצאות לחיילים משוחררים של קרקעות בתנאים מועדפים ביותר, באזורי פריפריה ובהתאם לתוכנית עבודה שתקבע.
3. הממשלה תפעל להעדפה נוספת של חיילים משוחררים בקביעת זכאות לקבלת משכנתא מסובסדת ברכישת דירה.

סעיפים אלה מכוונים להדיר את האזרחים הערבים מההטבות, אף כי המצוקה הכלכלית גדולה יותר בקרבם,⁹ והמדינה גם אינה מתירה להם קנייה או החכרה של קרקעות מינהל מקרקעי ישראל.¹⁰

⁵ ממצאי המחקר פורסמו על ידי העיתונאי אלון גדעון בעיתון "הארץ", 16.7.2005.

⁶ לדוגמה, הפרשנות המצדדת בחוק של ד"ר שאול רוזנפלד, "להצביע בחו"ל לטובתנו", Ynet, 18.3.2009.

⁷ חנוך דאום, "מתחברים לציונות". "ידיעות אחרונות", 8.3.2009.

⁸ ההסכם הקואליציוני בין הליכוד לישראל ביתנו. ר' הערה מס' 2.

⁹ לנתונים השוואתיים על המציאות הכלכלית של האוכלוסייה הפלסטינית לעומת האוכלוסייה היהודית והפערים ברמות ההשכלה שלהן ניתן למצוא במאמר "המציאות הכלכלית והדמוגרפית של הפלסטינים בישראל" (בערבית) באתר מדה אל-כרמל. להרחבה בנושא ראו אמטנס שחאדה, **חסימת הפיתוח – המדיניות הכלכלית כלפי המיעוט הערבי בישראל**. חיפה: מדה אל-כרמל 2006.

¹⁰ רק לאחרונה, ולאחר פניות רבות לבית המשפט, שהכיר באפליה במכירה או החכרה של קרקע, ניתנה הנחיה לא להפלות בין האזרחים במכירת קרקעות, דבר שהביא את המדינה להציע שינוי בחוק הקרקעות ושינוי במעמדה של קק"ל. להרחבה בנושא ראו אמטנס שחאדה, **ישראל והמיעוט הפלסטיני 2005**. חיפה: מדה אל-כרמל 2006, עמ' 36-38.

יישום ההסכם ירע עוד יותר את מצוקתם הכלכלית והחברתית של הפלסטינים בישראל ואת מעמדם החברתי, הפוליטי והמשפטי.

בהסכם הקואליציוני בין הליכוד לש"ס¹¹ יש סעיף המתקן במידת מה את הקיצוצים שנעשו בשנים האחרונות בקצבאות הילדים, בעיקר בתקופה שבה כהן נתניהו כשר האוצר. בזמנו התגאה נתניהו שמדיניות זו הביאה להפחתת הילודה בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, והציג זאת כיעד לאומי.¹² מאידך גיסא, ש"ס הציבה את הגדלת קצבאות הילדים כתנאי הכרחי להסכם קואליציוני, בניגוד למשנתו הכלכלית וה"לאומית" של נתניהו. אף על פי כן מצאו המפלגות עצה: שתי המפלגות סיכמו על הגדלה הדרגתית של הקצבאות ומצאו פתרון "יצירתי" לצמצום מספר הילדים והמשפחות הערביות שיהנו משינוי המדיניות. בהסכם בין שתי המפלגות נקבע (בסעיף 70):

חוק הביטוח הלאומי יתוקן וייקבע בו כי לא יינתנו קצבאות ילדים במקרים הבאים:

- א. להורה שילדיו הוצאו מחסות בהתאם להחלטת בית המשפט המוסמך;
- ב. להורה שילדיו אינם לומדים באופן סדיר במוסד חינוכי, כהגדרתו בחוק לימוד חובה;
- ג. הורה שילדיו אינם מקבלים את החיסונים הנדרשים לגילו בהתאם לתוכנית החיסונים של משרד הבריאות.

ההתניות המוצגות בסעיף 70 נראות לכאורה אוניברסליות ולא מפלות בין קבוצות שונות באוכלוסייה, אף כי ניתן לתהות על מקורן ועל הקשר שלהן לקצבאות ילדים. הצהרותיו של נתניהו בעבר מחזקות את הסברה שמטרתן היא להפלות את האוכלוסייה הערבית. סברה זו מופיעה גם במכתב ששלח ארגון עדאלה ליועץ המשפטי לממשלה ולראשי סיעות הליכוד וש"ס:¹³

- 1- שלילת הזכאות לתשלום הקצבה מהורים לילדים שאינם פוקדים את מערכת החינוך באופן סדיר וכן מילדים שאינם מקבלים חיסון לפי תוכנית החיסונים של משרד הבריאות היא כשלעצמה לא לתכלית ראויה ואין בינה לבין תכלית תשלום קצבת הילדים ולא כלום.
- 2- יתר על כן, עצם שלילת קצבת הילדים מהנימוקים שלעיל משמעה הדרה מוחלטת של ילדים למשפחות בדואיות בנגב, שכן מרבית הילדים שאינם מקבלים חיסונים ואינם פוקדים את מערכת החינוך באופן סדיר הם מקרב הילדים הבדואים בנגב. כך למשל, דוח משרד הבריאות אשר פורסם בפברואר 2009 מציינ כי אחוז הילדים הבדואים שאינם מחוסנים לפי תוכנית החיסונים של משרד הבריאות גדול יחסית, וכי קיים פער באחוזי הילדים המוחסנים המתגוררים בכפרים המוכרים לבין אלו המתגוררים בכפרים הלא-מוכרים.

¹¹ לנוסח ההסכם הקואליציוני המלא בין מפלגת הליכוד לש"ס ראו כאן.

¹² ראו: נמר סולטאני, ישראל והמיעוט הפלסטיני 2003. חיפה: מדה אל-כרמל 2004, עמ' 84-86.

¹³ נוסח המכתב המלא מופיע בהגיליון האלקטרוני מס' 58 של עדאלה, מרץ 2009.

3- יתר על כן, שלילת הקצבה מילדים שאינם פוקדים את מערכת החינוך באופן סדיר פוגעת במבחן התוצאה בילדים הערבים הבדואים המתגוררים בנגב. שכן, ובהתאם לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 8.7% מהתלמידים הערבים בכיתות ט' עד י"א נשרו ממערכת החינוך בשנים 2007-2008, לעומת 4.4% תלמידים יהודים (שנתון סטטיסטי לישראל 2008, טבלה מס' 8.24). בקרב ילדים בדואים בנגב המצב חמור ביותר, שכן אחוז הנשירה בקרבם מגיע ל-70%. מנתונים אלו עולה כי הרוב המכריע של הילדים הבדואים בנגב לא יהיו זכאים לקבלת קצבת ילדים בשל אחוזי נשירתם הגבוהה ממערכת החינוך.

4- יוצא אם כן, כי הצבת תנאי הזכאות החדשים לקצבת ילדים כפי שסוכם בהסכם הקואליציוני, פוגעת במבחן התוצאה בילדים הערבים הבדואים, ועל כן במבחן התוצאה היא מפלה אותם לרעה על רקע לאום. שלילת קצבת הילדים בעקבות הגבלת תנאי הזכאות לתשלום הקצבה פוגעת גם בזכותם של הילדים לביטחון סוציאלי ובזכותם לקיום בתנאים מינימליים ובזכותם החוקתית לכבוד.

קווי המדיניות העתידית של ממשלת ישראל כלפי האוכלוסייה הפלסטינית שורטטו באמצעות ההסכמים הקואליציוניים. קרוב לוודאי שבעתיד הקרוב נתחיל להרגיש את יישומם ואת השלכותיהם על המציאות היומיומית של האוכלוסייה הפלסטינית. מובן כי אין בכך לומר שבמצב הנוכחי אין אפליה וגזענות כלפי המיעוט הפלסטיני, או שהמדינה מתייחסת אל הפלסטינים כאל אזרחים שווים. עיון בדוחות המעקב הפוליטי החל משנת 2002 מבהיר מציאות זו.

הימין הקיצוני מפגין באום אלפחם

בספטמבר 2009 סירבה המשטרה לאפשר לפעילי הימין הקיצוני איתמר בן-גביר וברוך מרזל – אנשי תנועת "כך" שקראה לגירוש האוכלוסייה הפלסטינית מישראל – לקיים תהלוכה בעיר הערבית אום אלפחם, מחשש ממשי שהאירוע יתפתח להפרות סדר חמורות ולפגיעה בגוף וברכוש, כהגדרת המשטרה.¹⁴ לאחר סירוב המשטרה לאפשר את התהלוכה פנו בן-גביר ומרזל לבג"ץ. ב-29 באוקטובר החליט בג"ץ כי העותרים יוכלו לקיים הפגנה ברחובות אום אלפחם. השופטים קיבלו את החלטתם לאחר שהמשטרה הסכימה כי המצעד ייערך רחוק ממרכז העיר. לפי ההחלטה היתה ההפגנה אמורה להתקיים ב-11 בנובמבר, אחרי הבחירות לרשויות המקומיות שנערכו בנובמבר 2008.¹⁵

בתגובה להחלטת בג"ץ אמר ח"כ ג'מאל זחאלקה (בל"ד) כי מדובר במתן הכשר לגזענות. "בג"ץ התייחס להפגנה בצורה של חופש ביטוי, בעוד שבעולם הנאור הגזענות היא אקט פלילי שכרוך בעונש".

¹⁴ אביעד גליקמן, "המדינה: תהלוכת ימין באום אל פחם מסוכנת", Ynet, 3.9.2008.

¹⁵ תומר זרחין ויואב שטרן, "בג"ץ התיר למרזל ובן גביר לצעוד באום אל-פחם". הארץ, 29.10.2008. אביעד גליקמן ושרון רופא-אופיר, "ניצחון בעליון למרזל: יצעד עם דגל באום אל-פחם", Ynet, 29.10.2008.

¹⁶ ראש עיריית אום אלפחם באותה תקופה, שיח' האשם עבד א-רחמאן, הזהיר שהביקור "יוריד לטמיון מאמצים של חמש שנים להפוך את אזור ואדי עארה, על היישובים הערביים והיהודיים שבו, למקום שנעים לחיות בו." יו"ר חד"ש ח"כ מוחמד ברכה אמר כי בג"ץ "הפך לשותף לפשע" כשנתן "הכשר וחופש תנועה לפושעים ידועים שנמנים עם ארגון גזעני שהוצא אל מחוץ לחוק".¹⁷

עיקר הביקורת שהביעו מנהיגי הציבור הערבי על קיום התהלוכה נגעה לעובדה שהתהלוכה ביקשה להמחיש לאוכלוסייה הערבית "מי בעל הבית" במדינה וידו של מי על העליונה, ונגד העובדה שמארגניה נמנים עם זרם ימני קיצוני שדוגל בגירוש האזרחים הערבים.

לאחר החלטת בג"ץ, ובגלל המלחמה בעזה, דחתה המשטרה את קיום התהלוכה עד לאחר הבחירות הכלליות לכנסת. בסופו של דבר התקיימה התהלוכה במרץ 2009. המשטרה אפשרה את השתתפותם של מאה מפגינים בתהלוכה ושמרה בסוד על מיקומה המדויק בתוך אום אלפחם. ביום התהלוכה נערכה המשטרה בכוחות מתוגברים בעיר ובסביבתה והקצתה כ-2,500 מאנשיה לשמירה על משתתפי התהלוכה ולמניעת "הפרות סדר", כהגדרתה.¹⁸ המשטרה אף הקצתה כלי רכב ממוגני ירי להסעת הצועדים.¹⁹ בראש הצעדה עמדו ברוך מרזל, איתמר בן-גביר וחבר הכנסת הטרי מיכאל בן-ארי (האיחוד הלאומי). איתמר בן-גביר אמר לכתבים שליוו את התהלוכה: "האמירה שלנו היא נאמנות למדינת ישראל [...] יש באום אלפחם חבורה של פורעי חוק שחושבים שינצחו באלימות. מדינת ישראל היא המדינה של העם היהודי – באנו להגיד את האמת שלנו ולא לעורר פרובוקציות".²⁰

ביום התהלוכה הפגינו תושבי אום אלפחם, יחד עם אזרחים ערבים ויהודים מכל רחבי הארץ נגד התהלוכה. המפגינים זעמו על קיום המצעד ועל ההגנה המשטרתית שהאירוע זוכה לה, אשר נתפסה כמתן חסות לתהלוכה. "זה יום עצוב בשבילי, המשטרה נותנת מחסה לגזענות בישראל," אמר אחד המפגינים הערבים, והוסיף, "אנחנו לא נגד יהודים, אנחנו אוהבים את מי שאוהב אותנו ושונאים כל אדם ששונא אותנו, ומה שקורה כאן זה מדיניות של הימין".²¹ מפגין אחר התלונן על מדיניות המשטרה: "אתם רואים בעצמכם איך המשטרה מגינה על מתנחלים במקום שתגן על תושבי העיר".²²

כצפוי, בין המשטרה לבין האזרחים הערבים פרצו עימותים. המשטרה השתמשה בגז מדמיע ובאמצעים לפיזור הפגנות, תוך הפעלת אלימות כלפי האזרחים הפלסטינים, והאירוע הסתכם בכמה וכמה נפגעים. ח"כ ברכה אמר: "אנו עדים למשטרה שידה קלה על ההדק. במקום למנוע פרובוקציות,

¹⁶ תומר זרחין ויואב שטרן, "בג"ץ התיר למרזל וכן גביר לצעוד באום אל-פחם". **הארץ**, 29.10.2008.

¹⁷ שם.

¹⁸ שרון רופא-אופיר ואפרת וייס, "כ-30 פצועים, בהם סגן המפכ"ל, בתהלוכת הימין". Ynet, 24.3.2009.

¹⁹ שם.

²⁰ שם.

²¹ **הארץ**, 25.30.2009.

²² ראש המועצה האזורית מנשה אילן שדה אמר: "אני מאוד מקווה שהמשטרה תמלא את תפקידה ולא תאפשר להזויים האלה להיכנס... הם באים כדי להרוס". **הארץ**, 25.3.2009.

הם תוקפים את האנשים שבאו להגן על עירם.²³ ח"כ חנין זועבי (בל"ד) אמרה כי ההפגנה אינה בבחינת הבעת עמדה פוליטית לגיטימית, אלא חלק ממסע הסתה מתמשך נגד האזרחים הערבים, והאישור שניתן לקיים אותה הוא בבחינת רישיון לעמדות גזעניות.²⁴

מלבד שימוש באמצעים אלימים לדיכוי מחאת האזרחים הפלסטינים, יום לאחר התהלוכה ביצעה המשטרה 23 מעצרים בקרב תושבי אום אלפחם, ביניהם קטינים.²⁵ תושבי העיר אמרו שהמעצרים נועדו להפחיד ולהרתיע את התושבים וכי אין בהם שום צורך.²⁶ התנהגות המשטרה בתהלוכה באום אלפחם מזכירה במידה רבה את התנהגותה בהתנגשויות אוקטובר 2000 שבהן נהרגו 13 צעירים ערבים, ומלמדת שהמשטרה עדיין מתייחסת לאזרחים הפלסטינים כאל אויבים, כפי שהסיקה ועדת אור (ועדת החקירה הממלכתית לחקר ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לאזרחים ישראלית באוקטובר 2000).

איסור על השתתפות בחגיגות ירושלים – בירת התרבות הערבית

בסוף מרס 2009 הוציא השר לביטחון פנים אבי דיכטר צווי מניעה לקיום אירועים חגיגיים בנצרת, כחלק מחגיגות "ירושלים – בירת התרבות הערבית". הצווים נשלחו לעיריית נצרת בעצם השבת שבה היו האירועים אמורים להתקיים. ראמו ג'ראיסי, ראש עיריית נצרת, טוען כי מועד שליחת הצווים לא היה מקרי, ונועד "לסכל כל אפשרות שהעירייה והמארגנים יפנו לערכאות משפטיות לביטול הצווים".²⁷ הסיבה המרכזית להחלטת השר לביטחון פנים היתה למנוע "ארגון אירועים בחסות הרשות הפלסטינית בתוך ישראל", אף על פי שהאירועים שתוכננו עסקו בתרבות, זמר ושירה, במטרה לבטא את השייכות התרבותית-פוליטית של האזרחים הערבים. כפי שפורסם בעיתונות הישראלית, השר הורה למשטרה "לדכא ביד קשה כל ניסיון של הרשות הפלסטינית לקיים אירועים ברחבי הארץ ובירושלים, בין במוצהר ובין באופן מוסתר",²⁸ משום שהאירועים מנוגדים ל"חוק יישום הסכם הביניים", האוסר על הרשות הפלסטינית לקיים אירועים בשטחי ישראל.²⁹

ראש עיריית נצרת ראמו ג'ראיסי אמר בתגובה כי "הצו שהוציא דיכטר הסיר את עלה התאנה האחרון מהדמוקרטיה הישראלית",³⁰ והוסיף, "לא שיערתי בנפשי שירחיקו לכת עד כדי כך. אחרי הכל זה אירוע תרבותי, ומה שנעשה זו פגיעה קשה באירוע. לא בכדי קיבלנו את הצו בצהריים, הגם שכתוב

²³ ש.ם.

²⁴ ש.ם.

²⁵ ערב 48, 25.3.2009.

²⁶ ש.ם.

²⁷ אתר NRG מעריב, 21.3.2009.

²⁸ Ynet, 21.3.2009.

²⁹ ש.ם.

³⁰ אתר NRG מעריב, 21.3.2009.

במפורש שנודע לו על האירוע כבר ב-11 לחודש. 31" לטענתו, "דיכטר חיכה תשעה ימים כדי לא לאפשר פעילות ציבורית מחאתית ופנייה מצדנו לבית המשפט. בכך הוא מבקש להתחרות עם מגמת הליברמניזם האנטי-ערבי. כל מי שהדמוקרטיה וחופש הביטוי חשובים לו צריך למחות ולהוקיע עמדה זו." 32

אפליה בחברת הרכבת הממשלתית

רכבת ישראל היא חברה ממשלתית הכפופה למשרד התחבורה. החברה מעסיקה כ-130 פועלים ערבים כתצפיתנים ושומרים באמצעות חברה קבלנית. בסוף מרס 2009 שלחה חברת כוח האדם מכתבי פיטורים לכ-40 עובדים בטענה שתנאי המכרז שונו, וכעת מבקשת רכבת ישראל כי נושאי המשרות הללו יהיו יוצאי שירות צבאי.³³ הפיטורים היו אמורים להיכנס לתוקף בתחילת אפריל. בקרב העובדים הערבים נתפס מהלך זה כצעד מכוון להיפטר מהם בתירוץ של שירות צבאי. גם העיתונאית אבירמה גולן סברה כי "מכתבי הפיטורים שקיבלו 40 עובדים ערבים ברכבת ישראל היו צפויים. זה שבועות אחדים שהנהלת הרכבת מחפשת ניסוח שיאפשר לה לעקוף את החוק ולפטורם [...] מאז ההצלחה של סיסמת הבחירות של אביגדור ליברמן, 'בלי נאמנות אין אזרחות', יש תחושה בקרב רבים כי בישראל התחולל אסון, וגל מסוכן של גזענות שטף אותה פתאום. אלא שההדרה של אזרחי ישראל הערבים בכל התחומים ובמיוחד בשוק העבודה לא החלה כעת, והרכבת, כמו משרד הפנים ומשרד האוצר, לא חיכתה לליברמן כדי לגרום אפליה.

"הפיטורים ברכבת אמנם אינם שואבים את השראתם מהמצע של ליברמן, אך הרוח החדשה שהוא הביא עמו עושה אותם למאיימים."³⁴

בעקבות פיטורי העובדים שלח ארגון עדאלה מכתב למנכ"ל משרד התחבורה ומנכ"ל רכבת ישראל, ובו נטען כי "הצבת השירות הצבאי כתנאי סף להעסקת העובדים בסיוורים ובמוקדי שמירה מהווה הפליה לרעה על רקע לאום נגד העובדים הערבים, שכן האוכלוסייה הערבית ככלל פטורה משירות צבאי, ועל כן הצבת התנאי עלולה בסופו של דבר לגרום לפיטורי כל העובדים הערבים בשל אי-שירותם הצבאי. בכך מהווה תנאי השירות הצבאי מחסום טוטאלי מפני המשך העסקת העובדים הערבים ברכבת ישראל ו/או העסקת עובדים ערבים חדשים."³⁵ יש לציין כי "הצבת השירות הצבאי כתנאי להעסקת בחברת רכבת ישראל בע"מ מהווה הפליה אסורה המנוגדת לחוק שוויון הזדמנויות בעבודה, תשמ"ח – 1988 האוסר על כל מעביד להפלות בין דורשי העבודה מחמת לאומיותם."³⁶

31 ש.ם.

32 ש.ם.

³³ הארץ, 30.3.2009. אתר אלערב, 30.3.2009.

³⁴ אבירמה גולן, "לא חיכו לליברמן". הארץ, 1.4.2009.

³⁵ הגיליון האלקטרוני מס' 58 של עדאלה, מרץ 2009.

³⁶ ש.ם.

בתגובה לפניית עדאלה טענה חברת הרכבת כי הדרישה לשירות צבאי כתנאי להעסקת סיירים ותצפיתנים בחברה נובעת מסיבות הקשורות במהות התפקיד. תפקידים אלה, טענה החברה, "דורשים מיומנויות ודרישות שבהן ניחנים בוגרי שירות צבאי סדיר, כמו "התמודדות עם אירועים מפתיעים המתרחשים במהירות, הדורשים תגובת פעילות מהירה, קור רוח ופעולה בצורה שיטתית וסדורה על פי סדר פעולות." החברה הבהירה בתגובתה "כי המכרז לבחירת חברות כוח אדם שיספקו שומרים וסיירים כבר הסתיים, וכי נבחרו כמה חברות שיתחילו לעבוד בקרוב."³⁷

העובדים שקיבלו מכתבי פיטורים הועסקו במפגשים שבין המסילות לכבישים, במקומות שהיו בעבר מוקד לתאונות קטלניות. הם הועסקו על ידי חברת השמירה ביותר מ-90 מוקדים ברחבי הארץ, וחלקם עבדו ברכבת כבר שלוש שנים. מן הראוי להדגיש כאן כי שכרם ותנאי ההעסקה שלהם היו גרועים: שכרם נשק לשכר המינימום, והם נדרשו לעבוד שעות רבות בתנאים קשים. "בהתחלה הם פיקחו על מפגשי המסילה והכביש בישיבה על כיסא, לאחר מכן הוקמו להם סוכות, וכיום מוצבות בקתות קטנות כדי להגן עליהם מפני מזג האוויר."³⁸ נוסף על תנאי העבודה הקשים, נעשה גם ניסיון למנוע מהם לנהל מאבק נגד הפיטורים. אחד הפועלים אמר ל"הארץ": "בימים האחרונים, כאשר הפרשה הגיעה לכלי התקשורת, העובדים קיבלו מסרים מאיימים שאסור להם למסור פרטים לכתבים."³⁹

לא ברור אם התנהגות זו של רכבת ישראל היא סנונית ראשונה ביחסן של חברות ממשלתיות ופרטיות לאוכלוסייה הערבית. ייתכן כי המועסקים הערבים ישלמו מחיר כפול על שינוי המדיניות ועל המשבר הכלכלי. בהקשר זה נכתב במאמר המערכת של "הארץ" ב-21.4.2009:

"קשה שלא להשתכנע כי הנהלת הרכבת מתאמצת לתקן את אשר קלקלה ומחפשת תירוצים מפותלים ופשרות מעוקמות בכל מחיר. אלא שהתירוצים הללו רק מבליטים את העובדה שפיטורי העובדים קשורים ישירות למוצאם, וכי מעמדם החלש במיוחד כערבים המועסקים באמצעות חברת כוח אדם הקל עליה בבואה לחדש את מצבת כוח האדם שלה על פי רצונה. את השיקולים האלה תצטרך הנהלת הרכבת להסביר לעובדים, לשופט וגם לציבור. [...] הדרישה החדשה המסננת עובדים שלא שירתו בצבא מהווה הפרה בוטה של החוק, ונושאת בשורה רעה של חסימת עובדים ערבים. הדבר חמור שבעתיים בעת מיתון, ולנוכח הניסיונות הסיזיפיים להגדיל את שילובם של אזרחים ערבים בשוק העבודה."

עובדי הרכבת שקיבלו מכתבי פיטורים פנו לבית הדין לעבודה, וזה הוציא צו מניעה זמני המקפיא את פיטוריהם.⁴⁰ ב-23.4.2009 הודיעה רכבת ישראל כי היא חוזרת בה. בהודעה שפרסמה רכבת ישראל

³⁷ מכתב מרכבת ישראל לעדאלה, 7.4.2009.

³⁸ יואב שטרן, "רכבת ישראל פיטרה 40 עובדים ערבים – כי לא שירתו בצבא", הארץ, 30.3.2009.

³⁹ שם.

⁴⁰ הארץ, 19.4.2009.

נמסר כי הנהלת החברה החליטה לעדכן את הקריטריונים לתפקיד הפקחים במפגשי המסילות עם כבישים ולהשמיט את הדרישה לשירות צבאי.⁴¹

אי-העמדה לדין בגין אמירות גזעניות

בדוח המעקב הפוליטי לשנת 2005 ציטטנו את אמירותיו הגזעניות של ד"ר דוד בוקעי מאוניברסיטת חיפה. ד"ר בוקעי, מומחה לדת האסלאם, אמר באחת מהרצאותיו לסטודנט ערבי שלמד אצלו כי "צריך לירות לערבים בראש" וכי "הערבים הם רודפי בצע, מין ואלכוהול".⁴² בעקבות תלונת הסטודנט הגיש המרכז למאבק בגזענות תלונה ליועץ המשפטי לממשלה. בעקבות הפנייה הוחלט לפתוח בחקירה משטרתית נגד בוקעי. חקירה זו נמשכה עד שנת 2009, אך נראה כי לעולם לא תגיע לקצה, היות שמשטרת ישראל סגרה את התיק בנימוק ש"תיקי החקירה שנפתחו נגד המרצה אבדו 'במחלק כללי של משטרת חיפה'.⁴³ במכתב ששלחה הפרקליטות למרכז למאבק בגזענות נכתב כי "מדובר בתקלה מצערת ואנו מצרים על כך. מכל מקום, במצב דברים זה יש קושי רב לשחזר את חומר החקירה שנאסף בתיקים, והיום, משחלפו שנים ממועד האירוע, אין מנוס מסגירתם."⁴⁴

העמדת סטודנטים לדין משמעתי בגין השתתפות בהפגנה

בתחילת מרץ החליטה אוניברסיטת חיפה להעמיד לדין משמעתי חמישה סטודנטים ערבים בשל השתתפותם בהפגנת מחאה נגד המלחמה בעזה. ההפגנה נערכה בין כותלי האוניברסיטה ללא היתר מהנהלת האוניברסיטה. בעת המלחמה אסרה האוניברסיטה על קיומן של הפגנות מחשש להתנגשויות אלימות בין סטודנטים ערבים ליהודים. הסטודנטים הערבים טוענים כי הבעת עמדה המתנגדת למלחמה היתה חובתם המוסרית, וכי זכותם להפגין ולהביע את דעתם גם אם האוניברסיטה אוסרת על קיום הפגנות בין כותלי האוניברסיטה. יתרה מזו, הבעת עמדה פוליטית והשתתפות בהפגנה אינה סיבה הולמת להעמדה לדין משמעתי.⁴⁵ הסבר זה לא שכנע את הנהלת האוניברסיטה, אשר החליטה להמשיך בהליך המשמעתי נגד הסטודנטים. החלטת ועדת המשמעת טרם התקבלה. ■■■

* אמטאנס שחאדה הוא עמית מחקר במרכז מדה אל-כרמל, דוקטוראנט במדעי המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

⁴¹ שם.

⁴² אמטנס שחאדה, ישראל והמיעוט הפלסטיני 2005. חיפה: מדה אל-כרמל 2006, עמ' 93-94.

⁴³ הארץ, 12.3.2009. אתר ערב48, 12.3.2009.

⁴⁴ הארץ, 12.3.2009.

⁴⁵ אתר ערב48, 1.3.2009.

פעילות שוטפת במרכז מדה אלכרמל

עיון בפעילות המחאה במהלך ההתקפה על עזה

מדה אלכרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, קיים ב-23 במרץ 2009 סימפוזיון בנושא "עיון בפעילות המחאה שלנו במהלך ההתקפה על עזה", בהשתתפות האקדמאים והפעילים הפוליטיים ד"ר אחמד סעדי, מרצה למדעי החברה באוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע; מר עבד ענבתאווי, מנהל משרדי ועדת המעקב העליונה; עאידה תומא-סלימאן, מנכ"לית עמותת נשים נגד אלימות; ו מר אמיר מחיול, מנכ"ל אתיג'אה – איחוד העמותות הערביות. מנכ"ל מדה, פרופ' נדים רוחאנא הנחה את הדיון.

הדוברים בסימפוזיון התייחסו לשאלות אם המוכנות של הציבור הערבי והשתתפותו המסיבית בפעולות המחאה משקפים מקרה המיוחד לאותה התקפה אכזרית ומתמשכת, או שמדובר במגמה כללית בפעילות הציבורית, והאם ניתן לגייס את המוכנות הזאת למטרות קולקטיביות אחרות?

לעיון בסיכום הסימפוזיון, ראה האתר של מדה אלכרמל. ■■■

פרויקט המחקר הפמיניסטי במדה אלכרמל הנשים הפלסטיניות והכלכלה המדינית הישראלית

פרויקט המחקר הפמיניסטי במדה אלכרמל אירח את פרופ' נהלה עבדו, מרצה למדעי החברה באוניברסיטת קרלטון שבקנדה, שהרצתה בנושא "הנשים הפלסטיניות והכלכלה המדינית הישראלית". ההרצאה התקיימה ב-30 באפריל 2009, בסמינר המיניות שנערך במסגרת הפרויקט ונועד לתרום ליצירה ופיתוח של מרחבי דיאלוג פמיניסטיים בחברה הפלסטינית בתוך ישראל.

את הערב פתחה ד"ר נאדירה שלהוב-קיבורקיאן, מנהלת הפרויקט, שהדגישה את הקשר בין נושא ההרצאה למחקר החדש שיוזם הפרויקט – "הנמקה בטחונות: מדיניות מרחבית, פטריארכיה וזכויותיהן הכלכליות של נשים פלסטיניות בישראל". שלהוב-קיבורקיאן ציינה כי כוונת המחקר היא לבחון לעומק את קווי המדיניות של ישראל ואת התנהלותה הפוליטית מנקודת מבט מדינית-כלכלית פמיניסטית.

"הנשים הפלסטיניות מילאו וממשיכות למלא תפקיד חשוב בבנייה הכלכלית, הפוליטית, החברתית והתרבותית של החברה", אמרה פרופ' עבוד בתחילת דבריה. "לנשים הפלסטיניות קשר הדוק ומיוחד עם הקרקע. הן נקשרו לקרקע באמצעות יחסים חומריים, תרבותיים ומוראליים. הקרקע לא היתה רק מקור פרנסה לנשים, ואפשר לראות בספרות את היחסים ההדוקים בין התרבות, השירה, הקרקע והאשה".

בניסיון לגשר על הפער האפיסטמולוגי בכל הקשור למיצוב הנשים הפלסטיניות, התמקדה פרופ' עבדו במעמדן של הנשים הפלסטיניות בכלכלה המדינית הישראלית, תוך הדגשת כמה נושאים: הקרקע כזכות כלכלית; נשים ואזרחות; המדינה היהודית כמדינה קולוניאלית גזענית; תעסוקת הנשים והשווקים האתניים המבוססים על הדרה והדחקה; העוני כנשי; התרבות, הדת והמשפחה: סיבות להדרה או תירוצים בלבד? ■■■

